

EXTERNÁ POZNATKOVÁ BÁZA HUMÁNEJ GEOGRAFIE: PÔVOD, REFLEXIE A IMPLIKÁCIE

Jaroslav Rusnák, Juraj Majo, Roman Fila

Univerzita Komenského v Bratislave, Prírodovedecká fakulta, Katedra humánnej geografie a demografie, e-mail: rusnak@fns.uniba.sk, majo@fns.uniba.sk, fila@fns.uniba.sk

Abstract: The purpose of this paper is to discuss the scope and impact of external knowledge base of human geography. First, external and internal knowledge factors of science (geography) development have to be taken into account. While geography was associated with internal perspective for long time, since 20th century it acquired unclear external perspective. However, what does external knowledge base mean? It includes the ideas outside of geography; such as philosophy, natural and social science, religion, politics and ideologies and the wider socioeconomic and cultural context (practical). Some older ideas (philosophy) but also contemporary ideas (social theory or complexity theory) were often pointed implicitly, in the form of ontological questions or theoretical ground and often remain unappreciated and misunderstood. Briefly, we outline and discuss them in the scope of geography. We distinguish four sources of external knowledge base of human geography: (1) philosophy, (2) social science, (3) evolutionary conceptions and (4) cultural theory.

Key words: human geography, externalism, philosophy, social theory, evolutionary theory, cultural theory

1 ÚVOD

História geografie bola po dlhú dobu tvorená v intelektuálnom vákuu, bez kontaktu s externým prostredím. Aj keď treba pripustiť určitý prirodzený vplyv (tlak) vonkajších podmienok (napr. filozofie, náboženstva, vojnových udalostí) na formovanie geografického myslenia, dramatické zmeny paradigmy geografie zaznamenala až v 20. storočí. V súčasnosti sú predkladané viaceré interpretácie histórie geografie v závislosti na aspektoch, ktoré jednotlivé geografické prístupy považujú za relevantné – filozofia, matematizácia, osobnosti a inštitúcie, sociálny a politický kontext, prax a plánovanie. Znamená to, že geografické myslenie a nové trendy v humánnej geografii sú predovšetkým sociálnym produktom rôznych kontextov.

D. Massey (1984, s. 1) píše, že humánna geografia sa tradične snaží uchopiť zložitosť geografickej reality vo vzájomných vzťahoch v troch rovinách: sociálna vs.

priestorová, spoločnosť vs. prostredie a jedinečnosť vs. všeobecnosť. Gregory a Castree (2012) svoje päťzväzkové dielo „*Humánna geografia*“ rozdeľujú do štyroch oblastí, ktoré z rôznych aspektov pokrývajú predmet humánnej geografie: (1) história, filozofia a politika, (2) teória, metódy, prax, (3) priestor, miesto, krajina a (4) príroda, prostredie a „*non human*“ (nielen človek). Ukazuje sa, že výskumy v humánnej geografii presahujú tradičné hranice tejto disciplíny a nastoľujú otázky interdisciplinárneho prístupu.

Jedna z významných teoreticky ladených publikácií „*Otázky v geografii*“ od Noel Castree, Alisdair Rogers a Douglas Sherman vo svojom úvode priam učebnicovým príkladom vyjadruje postoj študentov k interdisciplinárnemu záberu geografie: „*Upper-level undergraduates and postgraduates taking geography degrees are usually required to take a course unit on the history, nature and philosophy of their subject. For many undergraduates it is a unit to be endured rather than enjoyed. For many postgraduates, by contrast, it is an important part of their journey to becoming professional geographers.*“ (Sherman et al., 2005, s. 1).

Sherman et al. (2005) uvádzajú dva dôvody prečo poznať širší poznávací rámec geografie. Odborník vo svojej profesii sa stáva skutočným odborníkom až vtedy ak pozná širší kontext riešenej problematiky. Je príliš jednoduché ponoriť sa do špecifickej oblasti výskumu a nezaoberať sa existujúcimi súvislosťami. Vzniká tu riziko, že z geografie by sa stala izolovaná oblasť nepochopenia a neporozumenia. Ocitli by sme sa v situácií, kedy pre stromy nevidíme les.

Druhý dôvod prečo poznať širší rámec geografie súvisí s tým, že v súčasnosti existuje mnoho spôsobov ako poznávať a orientovať sa v skutočnom svete. Bolo by prekvapujúce, ak by sme ku všetkým skutočnostiam a udalostiam pristupovali všetci rovnako. Geografický prístup by mal byť vo svojej podstate kritický, geograf by mal byť súčasťou ekonomických a politických diskurzov.

Zmyslom práce je prediskutovať rozsah a dosah externej poznatkovej bázy v humánnej geografii. Predstavíme pôvodné filozofické tradície, ontologickú povahu geografickej reality, epistemologické možnosti poznávania geografickej reality, teoretické a empirické poznatky sociálnej reality a nové perspektívy evolučnej a kultúrnej teórie, z ktorých humánna geografia počas svojho vývoja čerpala a najmä v súčasnosti aj čerpá a integruje ich do svojho poznávacieho rámca. Súhlasíme s Cresswellom (2013, s. 12), že geografické myšlienky tu boli od nepamäti, oveľa skôr ako prvé univerzity, geografické katedry alebo teórie. Často sa ukazovali implicitne, v podobe ontologických otázok a často ostali aj nepochopené. Preto význam niektorých starších, ale aj novších filozofických myšlienok pre geografiu objaviť a dnes. Stručne ich načrtneme a ukážeme vo svetle geografie. V úvode predstavíme základné rozdiely v povahe internalizmu a externalizmu ako aj vzťah filozofie, vedy a praxe. Za externú poznatkovú bázu humánnej geografie považujeme:

- filozofiu,
- sociálnu vedu,
- evolučné koncepcie,
- kultúrnu teóriu.

2 INTERNALIZMUS A EXTERNALIZMUS GEOGRAFICKÉHO POZNÁVANIA

Existujú dva základné prístupy k chápaniu rozvoja nielen geografického, ale aj vedeckého poznania: internalistický a externalistický (Špelda, 2009; Maddrell, 2009; Černík a Viceník, 2011). Prvý prístup vidí základný zdroj geografických poznatkov vo vnútri samotnej disciplíny v podobe popredných predstaviteľov a ich nasledovníkov, ktorí určovali obsah, zameranie a trendy vývoja geografie. Ich myšlienky sa postupom času inštitucionalizovali vo forme prednášok, učebníc a škôl. Ide o vnútorne previazaný kognitívny proces vytvárajúci osobité intelektuálne prostredie izolované od vonkajšieho prostredia. Druhý prístup hovorí, že podmieňujúce faktory rozvoja geografického poznania ležia aj mimo danú disciplínu. Zdroje poznania sú všade okolo nás, nachádzajú sa v rozličných kontextoch, ktoré sú formulované v sociálnymi, kultúrnymi, náboženskými, ideologickými, politickými alebo psychologickými podmienkami (Maddrell, 2009, s. 415-416).

Posun v myslení, ktorý možno označiť ako reflexiu pôvodných myšlienok, schopnosť prijať nekonvenčné pohľady na fungovanie sveta smeruje k prekonaniu tohto dualizmu. Livingstone (1992) vo svojej knihe „*Geografická tradícia*“ uvádza, že vývoj moderného geografického myslenia nebol dopredu zamýšľaný počín, ale skôr súbor náhodných príbehov, ktoré vyústili do neočakávaných výstupov (Daněk, 2013).

V rozvoji sociálnych vied (vrátane geografi) sa vyskytuje ešte jeden dôležitý prvok, ktorý nie je internalistickej povahy. Sociálne vedy sa snažia nájsť jednotný ontologický rámec pri riešení praktických problémov spoločnosti. Kontakt s politikou a praxou nastoľuje nové otázky, myšlienky a spôsoby poznávania, na ktoré možno odpovedať tesnejšou spoluprácou s príbuznými vednými disciplínami, kombináciou viacerých prístupov – kontextuálny prístup. Maddrell (2009, s. 416) uvádza, že kontextuálny prístup nahrádza whigizmus, ktorý hovorí, že súčasné črty humannej geografie nachádzame dávno v jej histórii.

Na ontológii založený interdisciplinárny prístup zlyháva v rovine epistemológie. Ako je známe, neopozitivismus, ktorý je prítomný v prírodných vedách, ale vo veľkej miere aj v rámci sociálnych vied (najmä v ekonómii) vychádza z predpokladov eliminácie metafyzických, hodnotových úvah a postojov, napriek tomu, že sú v spoločenskej praxi explicitne zakotvené. Preto prekonávanie epistemologického dualizmu je dlhodobým problémom sociálnych vied.

Černík a Viceník (2011) uvádzajú, že v rozvoji metodológie vied v 20. storočí možno sledovať prechod od krajného internalizmu ku krajnému externalizmu. Postpozitivistický program bojuje proti internalizmu a kumulatívnosti vedeckého poznania uznaním vonkajších síl rozvoja filozofie a vedy. Jeho predstavitelia hovoria o permanentných vedeckých revolúciách a diskontinuálnom vývoji poznania (Kuhn, 1997; Lakatos a Musgrove, 1970). Znamená to, že súčasné poznávanie sveta, v ktorom žijeme je produktom alternatívnych filozofií, kritického myslenia, metafor a analógií, ale aj logickým myslením a matematikou.

3 (META) FILOZOFIA, VEDA (TEÓRIA) A GEOGRAFIA (PRAX)

Peregrin (2008, s. 15-16) hovorí o vzájomnom prekrývaní umenia (mytológie), filozofie a vedy. Predtým ako tu bola filozofia, existovali mytologické a umelecké texty a výklady sveta. Umenie a mytológia predstavuje súbor subjektívne re-produkovaných dojmov, pocitov, významov, alebo udalostí o svet. Človek sa s týmto typom vysvetlenia neuspokojil a aktívne vstupoval do poznávania každodennej reality, ktorú sa snažil vysvetliť bez uznania nadprirodzených a božských síl. Umenie končí a filozofia začína tam, kde začínajú otázky, na ktoré je možné dávať skutočné odpovede.

Poprední aténski učenci objavovali, popisovali a vysvetľovali vesmírne a prírodné fenomény z viacerých aspektov. Práve filozofický prístup kládol dôraz na rozlišovanie skutočného a mýtického. Na tomto mieste môžeme povedať, že prvou vedou, ktorá sumarizuje teoretické a praktické poznatky o vesmírnych a zemských objektoch, javoch, procesoch a napokon aj o samotnej spoločnosti bola filozofia. Podľa Démutha (2013, s. 13-14) filozofia predstavovala akúsi platformu, „ohnisko“ vzniku a rozvoja ďalších vedných disciplín. Tie, ktoré prehľbili svoju vedeckú špecializáciu a odbornú orientáciu v skúmaných problémoch sa od filozofie vyčlenili. Iné zasa ostávajú na okraji a postupom času opúšťajú priestor toho, čo je považované za vedecké (napr. alchýmia verzus chémia).

Krempaský (2006, s. 59-65) vo svojej knihe „*Veda verzus viera*“ popisuje vývoj vedných disciplín z hľadiska síl (interakcií), ktoré formovali život na Zemi. Formovanie sveta po veľkom tresku nám objasňujú fyzici fyzikálnymi silami, avšak zaplnením sveta chemickými prvkami dalo vzniknúť chémii. Keďže sa aj chemická realita stala natoľko komplexná, že jej otázky nebolo možné riešiť aparátom chémie, na scéne sa objavila (molekulárna) biológia. Napokon vznikli sociálne a kognitívne vedy zaoberajúce sa sociálnou realitou, mysl'ou, vedomím.

Druhý sused filozofie je teda vyššie popísaná veda. Hranice medzi nimi sú dané rozsahom a špecifikáciou skúmanej problematiky, ktorá sa rieši špeciálne vyprofilovanou metodológiou. Filozofii zostali tie problémy, ktoré sa ostatným vedám doteraz nepodarilo osobitne sformulovať alebo nájsť k nim špeciálny prístup (Démutha, 2013, s. 14). Fajkus (2005) poznamenáva, že úloha ľudskej imaginácie a fantázie je v niektorých prípadoch kľúčová pri vytváraní nových teórií. Potom treba dôsledne rozlišovať medzi metafyzickými, filozofickými a vedeckými špekuláciami, ktoré sú produktom prirodzeného nadania a geniality, alebo kolektívne vyvolaných myšlienok. Pre úplnosť treba dodať, že filozofia sa rozdeľuje na ontológiu (čo existuje, v našom prípade čo je realita) a epistemológiu (ako ju poznávame).

Peet (1998, s. 4) hovorí o metafilozofii, ktorá vyjadruje vzťah medzi svetonázorom, kultúrou a teoretickým myslením. Presnejšie povedané hovorí o význame filozofie, kultúrnych hodnôt pre teóriu a prax naopak. V tab. 1 môžeme vidieť ako sa vyvíjal pohľad na svet cez filozofiu a ako sa rozvíjal teoretický rámec vedy v závislosti na metafilozofických kategóriách. Premoderná filozofia sa snažila objasniť existenciu Boha a jeho zámer. Prírodná filozofia postupne opúšťala ontológiu týka-

júcu sa Boha a pozornosť sústredila na aspekt hľadania pravdy prostredníctvom vedeckých metód. Postmoderné filozofie rezignujú na veľké teórie a hľadanie absolútnej pravdy, pretože sú zakorenené v rôznych podobách sociálnej reality.

Tabuľka 1 Vzťah filozofie, vedy a geografie

<i>etapa</i>	<i>predmoderná</i>	<i>moderná</i>	<i>postmoderná</i>
metafilozofia	Boh	pravda	relativizmus
filozofie, svetonázor	mytológia náboženstvo teleológia	empirizmus pozitivismus kartezianstvo dialektický idealizmus	existencializmus fenomenológia (post)štrukturalizmus feminizmus
(sociálne) teórie	prototeorie metateórie	evolučná teória gravitačná teória (neo)klasická teória	systémová teória kritická teória (neo)liberálna teória
geografia	historiogeografia špeciálna geografia všeobecná geografia	exploračná geografia geografický determinizmus regionálna geografia	kvantitatívna geografia kultúrny obrat v geografii geografia rozdielov (post)reprezentatívna geografia

Zdroj: Peet (1998, s. 4), upravené autormi

V tejto súvislosti Aitken a Valentine (2006, s. 6) tvrdia, že alternatívne filozofické prúdy nie sú konštruktom racionality človeka, ani obrazom univerzálnej logiky sveta ako prezentovala prírodná filozofia, ale sú sociálne konštruované. Ich pôvod nachádzame v rôznych politických a kultúrnych kontextoch, ideológiách, v našich významoch, predstavách a skúsenostiach, ktoré sa postupom času vyvinuli do podoby svetonázoru. Táto pozícia pripúšťa, že ak ontológia (alternatívna filozofia) je založená na epistemológii (kontextualita, reprezentácia významov), tak potom všetky epistemológie sú zasadené v sociálnej praxi – externalistický prístup. Neznamená to, že alternatívne filozofie predstavujú základ poznania odvodeného čisto od kultúry, človeka a miesta. Skôr sú hybnou silou poznania. Prepájajú viaceré pohľady na reálny svet a vytvárajú sociálny kontext, v ktorom žijeme, poznávame a tvoríme.

Vzájomné spolupôsobenie vedy a kultúry obhajujú aj viacerí renomovaní prírodovedci. Držiteľ Nobelovej ceny za chémiu z roku 1977 I. Prigogine vo svojej knihe „*Poriadok z chaosu*“ predkladá nový dialóg človeka s prírodou (Prigogine a Stengers, 2001) a fyzik F. Capra v knihe „*Bod obratu*“ sa pokúša vyvinúť nový systematický pohľad na svet prepojením fyzikálnych, biologických, sociálnych a psychologických javov (Capra, 2002).

Autori Aitken a Valentine (2006, s. 3-4) idú ešte ďalej v snahe ukázať súvislosti medzi filozofiou, teóriou, metodológiou a praktickou časťou vedeckého bádania. Rozoznávajú dve roviny: (1) spôsoby poznávania, ktoré sa opierajú o filozofické a teoretické východiská a (2) spôsoby realizácie predstavujú praktickú časť poznania, v ktorej sa pracuje s nadobudnutými poznatkami. Autori upozorňujú na dva momenty v súvislosti s filozofickými otázkami v rámci geografického výskumu. Po prvé, podstatou by nemalo byť poskytovať vyčerpávajúci obraz filozofických prúdov a už vôbec nie ponúkať riešenia ich sporov. To čo je dôležité, je uvedomenie

si, že filozofia poskytuje komunikačnú platformu pri navrhovaní ontologických otázok a základné rozhranie pre metodologickú bázu výskumu. Po druhé, ambíciou geografa by nemalo byť ukávanie každého filozofického prístupu k riešeniu geografického výskumu osobitne a separátne, ale hľadať isté prepojenia a súvislosti medzi nimi v kontexte meniacich sa paradigiem. Táto eklektika vedeckého bádania robí geografický výskum jedinečným a je schopná produkovať nové poznatky.

Všeobecne platí, že kým filozofické systémy sú samy o sebe abstraktné, logicky organizované myšlienkové rámce, zaoberajúce sa hodnotami a významom, tak teórie majú tesnejší dosah na sociálnu realitu a javy každodenného života (Peet, 1998). Konkrétny filozofický prístup sa môže stať vzorom pre viaceré teórie. Niektoré z nich sú kritické, niektoré štrukturalistické, inštitucionálne alebo liberálne. Rozhodujúce je to, že ponúkajú rôzne interpretácie toho istého problému. V konečnom dôsledku všetko dianie závisí od praktických cieľov, ktoré majú viac-menej politický rozmer – sociálna prax. Stalo sa zvykom, že na obhajovanie ekonomických a politických rozhodnutí sa odvoláva na konkrétne teórie, autority, inštitúcie.

Ukazuje sa, že poznávacie kategórie (metafilozofické kategórie, filozofické prístupy a teórie) si v určitom rozsahu a obsahu osvojili aj prístupy humánnej geografie. Nie je prekvapujúce, že (sociálne) teórie a filozofie, ktoré formujú geografické myslenie v postmodernom období stále viac špecifikujú rozsah pôsobnosti humánnej geografie. Humánna geografia smeruje k externalizácii a interdisciplinarite, dochádza k fragmentácii a vzniku nových transdisciplinárnych odborov, ktoré produkujú novú generáciu (praktických) poznatkov.

4 FILOZOFICKÉ VÝCHODSKÁ POZNÁVANIA GEOGRAFICKEJ REALITY

Filozofické východiská k poznávaniu geografickej reality sme rozdelili do štyroch období. V každom období prevládal iný pohľad na svet a geografia tieto svetonázory v určitom rozsahu aj prijímala. Rozhodli sme sa filozofiu viac kategorizovať na jej ontologickú časť, ktorá prevládla v antickom Grécku a v období (post) modernej spoločnosti – alternatívne filozofie a epistemologickú časť, ktorá dominovala v období vrcholiaceho osvietenstva – prírodná filozofia a svoju pozíciu si upevňuje aj v súčasnosti v podobe neopozitivismus. Nakoniec predstavíme filozofie, ktoré sa pokúšali idealizovať objektívnu realitu – kriticko-idealistické filozofie.

4.1 Antická filozofia: poznávanie geografickej reality z ontologickej perspektívy

B. Russell (1969 in Leško a Mihina, 1994), rovnako ako V. Zamarovský (Zamarovský, 1990) sa s údivom vyjadrujú, že doposiaľ nezodpovedanou otázkou ostáva, prečo sa práve gréckej civilizácii podaril taký nevídaný civilizačný a intelektuálny pokrok, keď v jej okolí existovali civilizácie s oveľa vyšším kultúrnym rozvojom. Mohlo to byť spôsobené určitou izolovanosťou jednotlivých národov stredného a ďalekého „Východu“, ktoré žili vo veľkých až nekonečných priestoroch, v ktorých

boli možnosti pohybu, poznávania a objavovania minimalizované. Popri prírodných bariérach rozvoja tu mohli existovať aj politické. Kým v antickom Grécku existovala jedna z najvyšších foriem vládnutia – demokratická forma vládnutia, politický systém orientálnych civilizácií nedovoľoval participovať na verejnom živote a ani slobodne sa vyjadrovať (Zamarovský, 1990).

Vo vzťahu k poznávaniu podstaty (geografickej) reality treba antickú filozofiu chápať ako súhrn rôznorodých myšlienok a názorov. Filozofia sa chápala prevažne v jej ontologickej rovine a skúmaná realita sa uvažovala v dvoch protikladných rovinách: (1) večná, stála a nemenná – dualizmus a (2) neustále meniac sa – monizmus (Capra, 1992).

Prvá definícia reality sa v antickej filozofii rozvíjala v duchu racionálneho uvažovania. Zmyslami nadobudnuté poznatky sa považovali za klam, ilúziu. Podľa Platóna predmetom poznania je svet ideí, ktorý je večný a nemenný, dostupný len rozumu (Démuth, 2013). Svet javov je fikcia. Základom je svet ideí (pravda, spravodlivosť, dobro, ale aj forma alebo pohyb), na ktoré sa opätovne rozpamätávame. Idealizácia je snaha o odstránenie nepodstatných (konkrétnych) vlastností skúmaných vecí a ukázať ich v čo najdokonalejšej podobe (Tálesova kružnica bola ideálnym vzorom pohybu telies vrátane Zeme) (Blažek et al., 2006). To viedlo k oddeľovaniu sféry hmoty a ducha, tela a duše, materiálneho a ideálneho – dualizmus. U Platóna sú evidentné myšlienky účelnosti (teleologický princíp) ako cesty z chaosu k dokonalej forme a poriadku. Učenie o účelnosti sa objavuje aj v Kantovej filozofii ako aj u Rittera.

Z epistemologického hľadiska platonovská tradícia považovala všetky nadobudnuté poznatky za nevyhnutne pravdivé, pričom pravda bola nezávislá na subjekte (Démuth, 2013). Ak sa raz dospelo k všeobecnému tvrdeniu, poznatky nadobudli status univerzálnosti a nemennosti (Gálik, 2009). Človek teda nie je tvorca sveta a ani poznatkov o ňom, ale je skôr ich odkryvateľ. Vedné disciplíny odhaľovali pravdu o svete na základe svojho osobitého vedeckého prístupu. Do pozície tvorcov poznatkov o realite sa nedostali, pretože len spoznávajú svet aký skutočne je (nemenný) – objektívna realita.

Napríklad geografia zrkadlila realitu sveta z historického a matematického hľadiska (Paulov, 2009, 2014). Chorografia ako ju nazval Ptolemaios odkryvala bohatosť geografických javov na zemskom povrchu, zaoberala sa topografickým opisom miest, ich históriou (Holt-Jensen, 2009, s. 35). Tento prístup sa v tom čase považoval za historický, popisoval napäté vzťahy medzi prírodnými podmienkami, kultúrou a spôsobom života ľudí, ktoré mali nádyh environmentálneho determinizmu a geopolitiky z konca 19. storočia (Cresswell, 2013, s. 16-17). Kozmografiou sa súhrnne označovalo matematické vyjadrenie a kartografické zobrazenie Zeme a jej vzťah k vesmíru.

Za križovatku filozofického a vedeckého považuje Fajkus (2005) dielo Aristotelovo. Cresswell (2013) uvádza, že aristotelovské učenie do geografie prináša filozofické úvahy o spoločnom poznaní miesta, pohybu a zmeny. Základom Aristotelovho prirodzeného pohybu je jeho teória prirodzeného miesta. Miesto (*topos*) je ohraničené, konečné, neprázdne, obsahujúce veci; nevyhnutný štartovací bod, ktorý

nám umožní pochopiť nekonečný a prázdny priestor (*kenon*), pohyb a zmenu (Cresswell, 2013, s. 20). Pri otázkach bytia, pohybu a zmeny Aristoteles kládol geografickú otázku „*kde*“. Tvrdil, že hocičo čo existuje má miesto, musí byť umiestnené, čo neexistuje, miesto nemá (Casey, 1997 in Cresswell, 2013). Objekty neustále menia svoje miesto v nekonečnom priestore.

Druhá uvažovaná definícia reality nesie myšlienky v duchu východných filozofov. Capra (2002, s. 40) tvrdí, že čínski filozofi chápali zmenu ako podstatný aspekt vesmíru, keď realitu videli ako proces nepretržitého toku a zmeny. Podľa taoistickej filozofie sú všetky javy obsiahnuté v realite aktívne, vnútorne dynamické, vytvárajúce nekonečný cyklický model, ktorý je výsledkom súhry dvoch komplementárnych pojmov *yin* a *yang*. Rovnako tak aj grécky filozof Herakleitos tvrdil že, svet sa neustále mení, existuje v podobe aktívneho diania a boja o jednotu protikladov. Tento prejav zmien vecí sa začal označovať *panta rhei* (všetko plynie). Filozofia protikladov vyvinutá z racionálneho uvažovania predstavuje ontologický základ nielen vesmírneho života, ale aj života človeka a spoločnosti (Leško a Mihina, 1994). Dialektická filozofia sa stala súčasťou Hegelovej filozofie, ktorou sa neskôr inšpiroval Marx pri analýze kapitalistickej spoločnosti.

Čo sa týka epistemológie, tak v procese poznávania Aristoteles začína zmyslovou skúsenosťou. Namiesto Platónovho „sveta ideí“ hlásal, že idey samé o sebe neexistujú, ale sú sprítomnené priamo vo veciach. Podstatu vecí tvorí jednota formy a látky, zmyslového a rozumového a to isté platí aj o spojení tela a duše – monizmus.

To čo antickú filozofiu spájalo boli metafyzické (ontologické) otázky, predmetom filozofie je štúdium (prvotných) príčin existencie sveta. Metafyzické úvahy o fungovaní sveta a bytí boli v antickom svete často diskutované, no v čase naturalistickej koncepcie vedy a pozitivizmu silne potláčané. Pozitivistická veda hľadala na prvom mieste súvislosti medzi javmi, zaoberala sa vzťahmi a vlastnosťami vecí. V súčasných postmoderných filozofiách sú metafyzické úvahy opätovne veľmi vyhladávané a tvoria základ existencializmu alebo fenomenológie.

Tab. 2 nám prezentuje tri školy antickej filozofie a ich prístupy k poznávaniu geografickej reality. Uvádzame štyri závery, ktoré obohatili rozvoj geografie:

- v rovine skúmania objektu geografie sa rozvíjala regionálna tradícia známa ako história/historiografia s cieľom objavovať a popisovať poznané územia a (všeobecná) geografia sa rozvíjala vďaka väzbám na matematiku zásluhou Eratosthénesa a Ptolemaia s cieľom poznávania Zeme ako vesmírneho telesa (Johnston, 2005; Cresswell, 2013),
- v rovine predmetu geografie sa skúmali vzťahy medzi prírodným prostredím a ľuďmi a ich kultúrami s cieľom popísať ako sa prírodná krajina premieňa v kultúrnu. Interakcie medzi fyzickým svetom a svetom ľudí sa skúmali v obývanom svete, v ekuméne (Cresswell, 2013),
- v rovine poznávania geografickej reality – ontológie sa rozlišoval svet stály, nemenný, ideálny a svet neustále meniaci sa, svet faktov (javov) (Capra, 1992),

– v rovine spôsobu poznávania geografickej reality – epistemológie sa vykryštalizoval spor rozumového, ideálneho a zmyslového poznania.

Tabuľka 2 Smery v antickej filozofii k poznávaniu geografickej reality

<i>etapa</i>	<i>predsokratovská</i>	<i>sokratovsko-platónská</i>	<i>aristotelovská</i>
obdobie	do 5.stor. p.n.l.	4-3.stor. p.n.l	od 3.stor. p.n.l.
predstavitelia	Hekataios, Herakleitos	Platón, Sokrates, Herodotos	Aristoteles, Strabón, Ptolemaios
ontológia	boj protikladov, monizmus, jednota	idealizmus prevláda nad materializmom, dualizmus	syntéza ducha a hmoty, prevláda sféra ľudského bytia
cieľ poznania	večný pohyb	dokonalosť, poriadok, účelnosť	prvotné príčiny, večný pohyb, účelnosť
spôsob poznania	rozumové	rozumové	zmyslové, logické
vzťah k pravde	absolútna, nemenná	absolútna, nemenná	relatívna
geografický koncept	absolútny priestor	miesto - topos	miesto - topos, región - choros
vzťah geografie k vedám	história, matematika	história	matematika

Zdroj: Zamarovský (1990), Capra (1992), Leško a Mihina (1994), Cresswell (2013), Paulov (2014), upravené autormi

O exaktnom poznávaní geografickej reality sa vo veku antickej vedy nedá hovoriť. Na dlhé obdobie sa odložilo aj poznávanie vývojových princípov sveta a odhaľovanie hybných síl vesmíru a intenzívne sa začalo presadzovať Aristotelovské učenie duchovného sveta. Capra (2002) uvádza, že nezáujem o materiálny svet sa upevnil v 13. storočí, kedy *Tomáš Akvinský (1224 – 1274)* prepojil Aristotelov ucelený systém popisu prírody s kresťanskou teológiou a etikou.

V stredoveku bola veda pripútaná k cirkvi, všetky tvrdenia o pravde boli revidované teologickou doktrínou poznania. Napriek tomu sa vedecké bádanie neustále rozvíjalo. Vedecké revolúcie sa odohrávali mimo cirkevného sveta. Vrcholom „boja“ proti teológii bol „učebnicový“ spor medzi kresťanskou náukou a prírodnou vedou v podobe geocentrizmu a heliocentrizmu (Krempaský, 2006).

4.2 Prírodná filozofia: poznávanie geografickej reality z epistemologickej perspektívy

Černík a Viceník (2011, s. 337-339) uvádzajú, že v priebehu 15. a 16. storočia sa vyostrel spor medzi dvoma intelektuálnymi tradíciami, ktoré sa prejavujú v odlišnom chápaní explanácie. Prvá, aristotelovská, preferovala teleologický prístup poznávania, ktorý sa nezakladá na pôsobiacej, ale účelovej príčine, uznáva metafyzické otázky a pracuje s metódami chápania, porozumenia a heuristickej interpretácie, kým galileovská uznáva kauzálny typ vysvetlenia, metafyziku stavia bokom a pracuje s metódou indukcie. Galileovská tradícia zvíťazila nielen nad aristotelovskou, ale aj nad teologickou. Na tomto základe sa rozvinula koncepcia metodologického natu-

ralizmu, ktorá buduje metodológiu spoločenských vied na princípoch a metódach prírodných vied. Všetky ostatné vedné disciplíny sa považovali za nevedecké. Možno tak povedať, že táto metodologická obmedzenosť vytvorila iluzórnu predstavu binárneho sveta poznania s cieľom oddeliť výskum prírody od spoločnosti a jej kultúry.

Základným východiskom prírodnej filozofie je obrat od ontologického spôsobu poznávania geografickej reality k epistemológií, k spôsobu ako ju poznávať, ako ju uchopiť. Zouhar (2003) tvrdí, že najdôležitejšia filozofická otázka „čo existuje?“, už prestala byť zaujímavá, pričom sa formuloval iný typ filozofickej otázky „čo môžem poznať?“ a „ako to môžem poznať?“. Za základné poznávacie rámce sa považovali: anglický empirizmus a francúzsky racionalizmus.

Podľa Capru (2002) *Galileo Galilei (1564 – 1642)* ako prvý spojil vedecké experimenty s matematickým popisom. Bol presvedčený, že samotná veda pomocou čiastkových experimentov a série výpočtov môže odhaliť súhrnnú a úplnú pravdu o prírode (Stengers a Prigogine, 2001). Inými slovami veda začala byť posadnutá empirickým pozorovaním a kvantifikáciou. Základnou filozofickou oporou experimentálnych postupov bol empirizmus a za jedinú správnu vedeckú metódu sa považovala indukcia. Zakladateľom týchto revolučných myšlienok bol *Francis Bacon (1561 – 1626)*, ktorý explicitne popísal proces vyvodzovania všeobecného záveru zo série pozorovaní. Známe je Baconove tvrdenie, že poznanie je moc (Leško a Mihina, 1994). Ako píše Capra (2002, s. 62) cieľom vedeckého poznania sa stalo získavanie poznatkov, ktoré mali slúžiť človeku na ovládanie prírody a kontrolu nad ňou, príroda mala byť „štvaná k behu“, „spútaná k službe“, „vzatá do otroctva“, cieľom vedcov malo byť „vynútenie jej tajomstiev aj mučením“. Nič z toho nemení sa fakte, že Baconov empirizmus a induktivizmus sa stal symbolom vedeckosti a scientizmu 17. storočia (Paulov, 1998).

Druhým významným dejateľom prírodnej filozofie bol *René Descartes (1596 – 1650)*, priekopník novej vedeckej metódy – dedukcie, ktorej základom bolo spochybníť všetko, čo je spochybniteľné až do momentu, ktorý nešlo spochybníť – uvedomenie si samého seba (Fajkus, 2005). Od tej doby sa všetko pravdivé poznanie nevyhnutne opieralo o čistý rozum – racionalizmus. Descartes založil celý svoj matematicko-geometrický pohľad na prírodu na dvoch nezávislých a oddelených oblastiach: sféra ducha „*res cogitans*“ (vec mysle) a sféra hmoty „*res extensa*“ (vec rozpoznatelná). Jeho karteziánsko-mechanický model sveta uviedol do praxe *Issac Newton (1643 – 1727)*, čo viedlo k uplatňovaniu redukcionalistického prístupu – teda k viere, že všetky stránky komplexných javov pochopíme vtedy, keď ich redukuje na čo najkratšie časové momenty (Newton uviedol novú metódu v oblasti matematiky dnes známu ako diferenciálny počet) (Capra, 2002).

Takéto chápanie vedy sa stalo predmetom diferenciácie vied na „tvrdé“, exaktné vedy a „mäkké“ humanitné vedy podľa toho, či ich predmet umožňuje matematizáciu a axiomatizáciu, alebo neumožňuje. Kráľovnou „tvrdých vied“ bola fyzika, ktorá predstavovala vzor pre prírodné vedy (Zouhar, 2003, s. 266-267). Ostatné disciplíny, ktoré nevyužívali prístupy a metódy fyziky a jazyk matematiky sa považovali za nevedecké.

Pre geografiu z toho plynulo „len“ uvedomenie si, že patrí k tým nie exaktným vedám, popisujúcim rozmanitosť prírodného prostredia. Zmeniť sa to pokúsil geograf *Bernhard Varenius (1622 – 1650)* v diele „*Geographia generalis*“, v ktorom rozlíšil geografiu všeobecnú a špeciálnu. Všeobecná geografia je napísaná v duchu vtedajšieho scientizmu (racionalizmu), pričom jeho dielo využíval vo svojich prednáškach aj sám Newton. Zahŕňala tri elementy: absolútnu geografiu, ktorá súvisela s matematickým vyjadrením Sveta, relatívnu geografiu zameranú na vysvetlenie pohybov Zeme a vzťahov k nebeským telesám a komparatívnu geografiu, ktorá študovala navigačný a súradnicový systém miest v porovnaní s inými, kým špeciálna geografia ostala verná svojej tradícii rozsiahlych opisov v regionálnom a lokálnom kontexte (Cresswell, 2013, s. 30-32).

V prírodnej filozofii dominuje individualizmus nad holizmom v troch rovinách (Bunge, 1996 in Černík a Viceník, 2011, s. 155-156): (1) ontologický individualizmus hovorí, že spoločnosť je agregát jednotlivcov. Inštitúcie a sociálne štruktúry sú len fikcie, ustálené konvencie, ktoré nemajú emergentné vlastnosti a nezúčastňujú sa interakcií, (2) epistemologický individualizmus hovorí, že predmetom záujmu sú individua, ktoré sú bezprostredne pozorovateľné na báze prírodných zákonov¹, (3) morálny individualizmus hovorí o ľudskej prirodzenosti, racionalite, slobode.

Model prírodnej filozofie sa aplikoval aj na biologické a spoločenské systémy, kedy sa samotné rastliny, či ľudia považovali za dobre fungujúce stroje, ktoré pracujú podľa matematických (prírodných) zákonov, bez účelu, zámeru a spirituality. Ako vidieť zamietal sa teleologický prístup a rozvíjal sa deterministický prístup.

Podľa Capru (2002, s. 76) empirista *John Locke (1632 – 1704)* rozvinul newtonovskú mechaniku a atomistický pohľad v rámci spoločnosti. Locke veril, že ľudskú spoločnosť riadia prírodné zákony, ktoré vedú fyzikálny svet k rovnovážnemu/ideálnemu stavu. Ľudské bytosti sa stali základným prvkom spoločnosti analogicky k atómom vo vesmíre. Locke vychádzal z T. Hobbesa a rozvíjal empiricko-senzuálnu filozofiu, ktorá hovorí, že ľudská myseľ je pri narodení nepopísaná doska „*tabula rasa*“, ktorá sa zaplňuje kontaktom zmyslovej skúsenosti s realitou (Bennett, 2009; Leško a Mihina, 1994). Všetci ľudia sú pri narodení rovnakí a vo svojom vývoji sú závislí na okolitom prostredí. Ich činy sú motivované tým, čo považujú za vlastný záujem a svoje dobro – racionálne konajúci človek.

V 16. a 17. storočí viedli nové hodnoty individualizmu k úpadku tradičného feudálneho systému a k formovaniu nielen prvých moderných štátov, ale aj k doposiaľ novému nepopísanému fenoménu – trhu. Oba abstraktné pojmy spolu s výmenným obchodom – merkantilizmom, súkromným vlastníctvom, demokraciou sa okamžite stali predmetom politických a ekonomických otázok. Praktická potreba zhromažďovať údaje za regióny a ďalšie jednotky štátov (mestá, vidiek), popisovať veľkosť a štruktúru obyvateľstva, vlastníctvo pôdy a bohatstvo národov viedla k vzniku

¹ Metodologický individualizmus v sociálnych vedách, ktorý sa rozvíjal v 19. storočí namietal proti objektívnym (prírodným) zákonom ekonomickej reality. Neoklasickí ekonómovia Walras, Jevons, Pareto tvrdili, že samotní ekonomickí agenti stoja v centre ekonomickej teórie. Skutočné teoretické výstupy možno pochopiť porozumením ich individuálneho správania a poznávania, pričom toto správanie je vo svojej podstate racionálne (Dopfer, 2011, s. 142).

ekonómie, konkrétnejšie politickej ekonómie, kde bolo treba využiť analytické myslenie (Capra, 2002, s. 212-214).

Na tieto témy geografia v tom čase nemala vyvinutý žiaden poznávací aparát, keďže jej zameranie sa orientovalo na popisovanie individuálnych črt regiónu na jednej strane a objavovanie nových území v navigačnej tradícii. Zaostávanie geografie v kontexte sociálnych vied možno pripísať zložitosti objektu geografie a zrejme aj v dôsledku nedostatočnej intelektuálnej kapacity a slabej prepojenosti s dynamicky sa rozvíjajúcimi ekonomickými vedami.

4.3. Kritická a idealistická filozofia

Podľa Bertalanffyho (1972) veda začínajúc Newtonom mala vždy dve stránky. Prvá spočívala vo vysvetlení a ovládaní prírodných procesov (1) a druhá bola v hľadisku samotnej „prírodnej filozofie“, teda zahrňuje istý svetový názor, ktorým sa ľudstvo riadi. Vrchol osvietenstva sa spája s dielom *Immanuela Kanta (1722 – 1804)* o kritike čistého rozumu, v ktorom zjednotil racionalizmus a empirizmus do koherentnej teórie poznania a nastolil myšlienky idealizmu.

Ako poznamenal Jensen (2009) Kant bol nielen lektorom fyzickej geografie, ale najmä brilantný filozof. Základom jeho učenia je rozlíšenie medzi *apriórnym* poznaním (nemenné, nutne platné, poznanie pred skúsenosťou) a *aposteriorným* poznaním (menné, nadobudnuté skúsenosťou), pričom obe úrovne poznania nevyhnutne súvisia. Znamená to, že akékoľvek *aposteriórne* (empirické) poznanie predpokladá *apriórne* poznanie, ktoré nepochádza z (prežitej) skúsenosti, ale je zabudované v ľudskom rozume (Kant, 1979). Inými slovami Kant označoval vonkajšiu realitu, veci samé o sebe, svet za hranicami nášho myslenia termínom „*nuomena*“ a svet, ako ho vnímame, ako sa nám javí a ako ho poznáme, zase „*phenomena*“ (Cresswell, 2013). Všetky vnímané javy sú riadené zákonmi našej mysle a prislúchajú vede, kým etika, morálka a sloboda sú mimo ľudskej skúsenosti a preto sú predmetom filozofie. Z toho plynula aktívna úloha subjektu v procese poznávania objektívnej reality (Prigogine a Stengers, 2001, s. 93-95), pretože do vyhodnocovania empirických faktov sa zapájal subjektívny stav mysle pozorovateľa.

Priestor a čas považoval Kant za nástroje ľudskej mysle, pomocou ktorých majú veci a javy v priestore svoje miesto. Priestor chápal v duchu newtonovského absolútneho priestoru, ktorý bol vždy daný, nemenný, *apriórny*. Preto bol redukovaný ako forma vnímania, ktorá prináleží subjektu a nemožno ju empiricky podchytiť. Kant tvrdil, že priestor nie je vlastnosťou sveta, ale vlastnosťou nášho myslenia o ňom (Cresswell, 2013, s. 37). Priestor nemá objektívny, ale subjektívny charakter.

Kant sa k chápaniu absolútneho priestoru paradoxne dostal cez Leibnizové chápanie priestoru. Leibnitz sa pokúsil vytvoriť opačnú teóriu priestoru, tzv. relatívny priestor. Priestor nie je vždy a všade prítomný, prázdny a nevyhnutne daný, ale prichádza ako produkt vzťahov medzi prvkami (Blažek et al., 2007). V Kantovej interpretácii tak priestor predstavuje zároveň vyprodukovanú kategóriu zo vzťahov reálneho sveta, ale aj nástroj, pomocou ktorého je nám dovolené vnímať javy okolo nás (Cresswell, 2013, s. 38).

Kant ďalej poukázal na to, že existujú dva rôzne spôsoby zoskupovania a triedenia empirických javov za účelom ich štúdia: na základe ich povahy, a na základe ich pozície v čase a priestore. Prvý spôsob je logickou klasifikáciou, ktorá tvorí základy pre systematické vedy (štúdium zvierat je zoológiou, štúdium hornín je geológiou, štúdium sociálnych skupín je sociológiou). Druhý spôsob je fyzická klasifikácia, ktorá poskytuje vedecký základ pre históriu a geografiu: história študuje javy, ktoré nasledujú jeden po druhom v čase (chronologická veda), zatiaľ čo geografia študuje všetky javy vyskytujúce sa na rovnakom mieste (chorografická veda). (Holt-Jensen, 2009, s. 41). História je rozprávanie, geografia je popisovanie. Keďže všetky veci, udalosti, ako aj história sa dejú v priestore, geografia je základom pre všetky poznatky, je fundamentom v procese tvorby poznatkov o svete (Edlen, 2009 in Creswell, 2013, s. 36).

Kant poskytol filozofické zdôvodnenie geografie ako vedy, a uviedol ju ako konkurencieschopnú vednú disciplínu. Na jednej strane usporiadal spor medzi racionalizmom a empirizmom, no na druhej strane prehľbil rozdiely medzi filozofiou, prírodnou a humanitnou vedou. Kantove myšlienky absolútneho priestoru sa uplatnili pri štúdiu priestorových procesov v priestorovej tradícii v geografii a otázky klasifikácie vied ďalej rozvinula bádanská škola novokantovstva, ktorá rozdelila empirické vedy podľa cieľov poznania na idiografické (individualizujúce) a nomotetické (generalizujúce).

J. Paulov vo viacerých prácach diskutoval k otázkam vedeckého statusu geografie (Paulov, 2006, 2008). Obhajuje Hempelov prístup ktorý hovorí, že ak nejaká entita (pozorovateľná vec), ktorá sa javí ako jedinečná, neopakovateľná, unikátna, je prejavom všeobecného, opúšťa doménu unikátnosti (idiografickosti). Entita si síce zachováva atribút individuálnosti, ale v rámci všeobecného, nie mimo neho. Individuálne je súčasťou (prejavom) všeobecného (Paulov, 2008, s. 9). Nomotetický prístup sa považuje za nadradený idiografickému. K tejto argumentácii sa prikláňajú neopozitívisti, ktorí tvrdia, že kde humanistická perspektíva končí (metódy zberu a interpretácia kvalitatívnych dát), tam nastupuje pozitivistická perspektíva s kvantitatívnymi metódami a naopak fenomenológia a existencialisti tvrdia, že práve matematická analýza a logika sa vyvinula z predstáv o objektívnej realite, je teda výplodom našej mysle (Aitken a Valentine, 2006, s. 7). Hamnett (2003, s. 3) hovorí o niektorých geografoch, že vymenili relevantné za irelevantné: realitu za reprezentáciu a sociálnu kritiku za kritiku teórií. Prvý bod je predmetom neustálej diskusie a s druhým sa vo veľkej miere stotožňujeme.

Práca Matloviča (2007) ponúka iný názor do diskusie. Nakoľko hybridita geografie má ontologický charakter, kooperačnú koexistenciu viacerých metodologických modelov a tradícií by sme mali považovať za prirodzenú potrebu. Z toho vyplýva integrovať idiografický a nomotetický spôsob produkcie geografických poznatkov (s. 19). Za integrujúci prvok považuje koncept miesta. Žigrai (2006, s. 756) konštatuje, že geografia má významnú sprostredkovaciu úlohu medzi idiografickými a nomotetickými vedami, nakoľko jej metodologický aparát dokáže pokryť obe kategórie vied. Žigrai však preferuje komplexnejší koncept – krajinu, prostredie.

Rovnocennosť a komplementaritu oboch prístupov zdôrazňujú Sýkora (2008), Chojnicki (2011), Rochovská et al. (2014). Chojnicki (2011, s. 16-17), aj keď presadzuje empiricko-vedecký model geografie, prekonanie metodologického sporu vidí v symbióze induktívnych a deduktívnych procedúr. Kým induktívne metódy lepšie postihujú deskriptívny výskum, štatistickú inferenciu a regresné analýzy, tak deduktívne metódy sú vhodnejšie pre matematické modelovanie. V oblasti kvantitatívnych a kvalitatívnych metód sa nazdáva, že je pre rozvoj geografie ako empirickej vedy dôležitý ich komplementárny vzťah. Výskumné práce považované za kvalitatívne vždy obsahujú kvantitatívne znaky (napr. forma kvantitatívnej informácie). Pritom treba mať na pamäti, že matematika je dobrý sluha, ale zlý pán (Bunge, 1985 in Chojnicki, 2011, s. 17).

Druhým významným filozofom tohto obdobia a predstaviteľ idealizmu je *Georg W. F. Hegel (1770 – 1831)*, ktorý pokračuje v Kantovej predstave prekonávania dualizmu medzi subjektom a objektom, vedomím a vonkajšou realitou, subjektívnym a objektívnym ako izolovaných entít (Mihina a Leško, 1994, s. 193).

Prigogine a Stengers (2001, s. 94-95) tvrdia, že Hegelovská filozofia prírody je vybudovaná na všetkom, čo newtonovská veda popierala. Z toho plynie, že Hegel odmieta redukcionizmus a zjednodušovanie na úrovni mechaniky, ako aj myšlienku, že príroda je vo svojej podstate homogénna. Objavujú sa u neho myšlienky holizmu, keďže predpokladá existenciu hierarchie, v ktorej každá úroveň predpokladá existenciu predchádzajúcej. Hegel sa snažil ukázať obmedzenia matematizácie prírody s rastúcou úrovňou jej zložitosti.

Jeho kľúčovým príspevkom k filozofii a k rozvoju spoločenských vied je práve kritika materiálneho a rozvíjanie ideálneho. Ak chceme pochopiť idealizmus treba objasniť termín ideálny. Ideálne odkazuje na niečo duchovné, na nejakú ideu, myšlienku, vedomie. Ideálne sa chápe ako určujúci faktor dejín. Zastával názor, že dejiny sa nevyvíjajú cyklicky, ale skôr ako pohyb vpred, ktorý sa uskutočňuje vo vzájomnej interakcii troch síl: tézy, antitézy a syntézy (Lisý et al., 2003). Hegelov dialektický idealizmus chápal dejiny ľudstva ako samočinný proces, ktorý je poháňaný silami vnútornej dialektiky (Blažek et al., 2006) v zmysle rozmanitých kultúrnych a náboženských prejavov. Nasledoval Herakleitovu tézu jednotného sveta a protikladov. Jeho nástupcovia H. Saint Simon, G. Owen, predstavitelia utopického socializmu, proklamovali model ideálnej spoločnosti, pre ktorú sa zaužíval názov socializmus (Ivanička, 1987).

Idealizmus ovplyvnil vývoj teoretického myslenia najmä v ekonómii. Klasické myšlienky politickej ekonómie vychádzajúce z Adama Smitha alebo Karla Marxa, ktoré mali objektívny charakter (teória pracovnej hodnoty), boli nahradené subjektívnymi hodnotami, teóriou hraničného úžitku a racionálnou voľbou. V sociológii idealizmus rozpracoval Max Weber (Černík a Viceník, 2011). Idealizmus sa chápal ako útok proti naturalizmu a materializmu. Metóda súciténeho porozumenia (verstehen) a myšlienky, ktoré sú v určitom ohľade racionálne sú využívané idealistami na to, aby objasnili dôvody, ktoré stáli v pozadí konkrétnych historických udalostí (Holt-Jensen, 2009). Dôraz je kladený na aktérov sociálnej reality, ich zámery a významy. Tento metodologický postup môže byť videný ako prístup, ktorý dopĺňa em-

pirický výskum. Tvrdíme, že idealizmus balansoval na hrane racionálneho objasňovania historických udalostí, fenomenológie, existencializmu a logicky sa stal ich filozofickým základom.

4.4 Alternatívne filozofické prístupy: kontinentálna a analytická filozofia

Vývoj filozofie sa na prelome 19. a 20. storočia uberal dvoma cestami. Jedna viedla k logike a analýze jazyka a druhá k antropologizácii a analýze mysle. Niektorí predstavitelia zdieľali obavy, že filozofia stratí kontakt s vedeckým poznaním a skĺzne k iracionálnemu spôsobu poznávania ak bude preferovať subjektívnu víziu reality. Zouhar (2003) uvádza, že dôvod, prečo logika vznikla ako súčasť filozofie a je pre filozofiu životne dôležitá je ten, že jediný spôsob, ako môže filozof obrániť svoje tvrdenie, je dobrý argument. A logika takéto argumenty poskytuje. Odtiaľ je len krok k analýze jazyka. Logika sa týka jazyka a pravidiel, spôsobu ako argumentovať. Jazyk je objektívny nástroj intersubjektívnej povahy existenčne nezávislý od konkrétneho subjektu.

Hlavnou úlohou filozofie sa mala stať logická analýza jazyka. Metóda formálnej logiky mala prepájať zmyslové skúsenosti (atomárne fakty) s ich vyjadreniami (atomárne výroky) v jazyku vedy (Peregrin, 2008). Filozofia sa stala logikou vedy poskytujúca observačný jazyk (termíny, pojmy, tvrdenia, vety) pre metodológiu predovšetkým „tvrdých“ vied. Analytické výroky sa mali pokladať za základný stavebný prvok jazyka vedy (Gálik, 2009). Analytická filozofia sa nakoniec prepojoila s pozitivistickou tradíciou, ktorej sa venujeme nižšie. Na tomto mieste si predstavíme kontinentálnu filozofiu, ktorú predstavujú fenomenológia, existencializmus a hermeneutika.

Fenomenológia

Fenomenológia je filozofický prúd 20-teho storočia, ktorý sa zaoberal „obsahom“ vecí, javov, objektov. Hovorí o tom, že všetky veci sa nám ukazujú, všetko vychádza zo skúseností iných skúsenosti, teda všetky veci, či javy spolu súvisia, všetko je zasadené do kontextu. Hlavní predstavitelia *Edmund Husserl (1859 – 1938)* a *Maurice Merleau-Ponty (1908 – 1961)* rozvíjali spôsoby poznávania podstaty vecí prostredníctvom „*transcendentálnej redukcie*“ a „*transcendentálneho ego*“².

Ilustráciu toho čo fenomenologická filozofia znamená opisuje Cresswell (2013, s. 112): „Ak sa pýtame na otázku čo je to za miesto X, alebo ako sa miesto X líši od miesta Y, tak hovoríme o pozitivistickej filozofii, ktorá miesto chápe ako dané, určité, nemenné a nezamýšľa sa nad jeho esenciálnymi vlastnosťami. Naopak, fenomenologická filozofia sa na prvom mieste opýta, čo je miesto? Fenomenológia ide smerom k podstate vecí, hľadá pravý význam vecí. V tomto kontexte sa fenomenológia považuje za východiskový bod poznania (aj prírodných vied) a núti nás ve-

² Transcendentálna redukcia je metóda poznávania vecí, ktorá nás má zbaviť sa prirodzeného (objektívneho), ale aj subjektívneho pohľadu na svet vecí. Ak chceme fenomén pochopiť v jeho čistej kvalite, musíme opustiť jeho empiricky, alebo racionálne vyprodukované významy, zanechať zmyslové a ideové vlastnosti o fenoméne, zbaviť sa úsudkov a predpokladov o ňom. Tak sa dostaneme k prapodstate vecí, objavíme nesubjektívne, univerzálne ja – transcendentálne ego (Peregrin, 2008).

dome, či nevedome rozmýšľať nad skutočnými vlastnosťami skúmaného objektu, či subjektu“. Fenomenológia koncentruje pozornosť k podstate vecí – k odhaľovaniu ich esencie (Cresswell, 2013).

Podľa Picklesa (1985) fenomenológia predstavuje skôr metodologickú koncepciu, spôsob ako realizovať výskum. Metodologickým základom je poznanie elementárnej skúsenosti (esencie vecí) a analýza ľudského vedomia (intencionalita). Zamieta pôvodné Descartesovo delenie sféry ducha a hmoty, oddeľovanie subjektu od objektu výskumu. Obracia pozornosť od vysvetlenia k porozumeniu sociálnej reality. Enrikin (1976, s. 618) hovorí „*spät' k veciam samotným*“, ktoré radšej opisujeme ako vysvetľujeme.

Kľúčovým termínom fenomenológie je intencionalita, čo znamená „*byť zameraný na ľudské vedomie*“, „*byť vedomí si niečoho*“, „*mať vzťah k niečomu*“, „*byť súčasťou sveta*“ (*being-in-the-world*). Podľa Cresswella (2011) tieto pojmy inšpirovali humanistických geografov pri hľadaní súvislosti a vzťahov medzi rozumovými, zmyslovými a imaginárnymi kategóriami poznania o prostredí. Každý prvok prostredia je výsledkom intencionality ľudí (vzťahu a ich zámerov) (Johnston a Sideway, 2004). Najvýznamnejší predstaviteľ fenomenologickej tradície v humanistickej geografii je geograf čínskeho pôvodu *Yi-Fu Tuan* (1930 –), ktorý je autorom označenia humanistická geografia.

Nakoniec Husserlova transcendentálna fenomenológia bola kritizovaná pre jej prílišnú sústredenosť na analýzu mysle a vedomia s dôrazom na podvedomé až nevedomé vyjadrenie fenoménov, bez uznania iných typov skúseností. Existenciálna fenomenológia kládla dôraz na každodennú a opakovateľnú skúsenosť. Pracuje s termínom žitého sveta (*lifeworld*), ktorý je záležitosťou skúsenosti, ktoré sú späté s emóciami, pocitmi, telesným poznaním a telesnou pamäťou. Takéto vedomé vtiahnutie našich osobných skúseností do každodenného života vytvára osobité formy vedomia: predpojatosť a predsudky, ktoré sa stávajú súčasťou konštituovania našej reality, v ktorej žijeme (Seamon a Sowers, 2009). Geografia za túto časť reality považuje koncept miesta, ku ktorému sa pripútavame a dávame mu význam. Johnston (1986, s. 63) uvádza štyri typy fenomenológie:

- deskriptívna – zaoberá sa intenzívnymi opismi prežitých skúseností v individuálnych štúdiách,
- esenciálna – zaoberá sa identifikáciou podstaty javov (ich charakteristikami a významom), štúdium prechádza k hľadaniu pravých významov,
- konštitutívna – zaoberá sa podstatou vecí a vzácnymi vzťahy, ktoré sa navzájom rozvíjajú a ukazujú. Skúma ako sa rozvíja vedomie v kontexte poznávania vecí,
- hermeneutická – sa zaoberá interpretáciou a odhaľovaním významov, ktoré sú ukryté vo vedomí a nemožno ich okamžite vypozerovať.

Definitívne uznanie, že vedomie nie je oddelené od sveta skúseností a ľudského bytia sa zavŕšilo Heideggerovým dielom „*Bytie a čas*“. Heideggerova existenciálna korekcia znamená, že základné štruktúry ľudského bytia nepochádzajú výlučne z mozgového vedomia a intencionality, ale pramena z ľudských skúseností.

Existencializmus

Existencializmus je špecificky orientovaná filozofia týkajúca sa bytia. Na rozdiel od fenomenológie, ktorá sa prezentuje skôr v metodologickej rovine a predpokladá *apriórne* základy poznatkov, existencializmus má výlučne ontologický charakter a skúma podstatu ľudskej existencie cez skúsenosť (Entrikin, 1976). Za hlavného predstaviteľa možno považovať *Jean-Paula Sartra (1905 – 1980)* a *Martina Heideggera (1889 – 1976)*, ktorí tvrdia, že najprv musíme porozumieť existencii (prežitej skúsenosti) a až potom esencii (vedomiu a vytváraniu významov) (Seamon a Sowers, 2009). Vo všeobecnosti bytie nie je dané zmyslovým vnímaním (empirickou realitou), ani rozumovými vnímaním (racionálnou realitou). Bytie vychádza z nášho vlastného bytia, z našej vlastnej existencie, z každodennej skúsenosti. Bez pochopenia existencie nemôžeme porozumieť významom, ktoré ľudia svetu dávajú.

Spoločným referenčným bodom existencialistického myslenia je pojem sloboda (Dixon, 2006). Sloboda znamená schopnosť vybrať si cieľ, nie dosiahnuť cieľ. Slobodná voľba znamená odklon od determinizmu smerom k voluntarizmu (Entrikin, 1976, s. 622). Heidegger tvrdí, že človek sa v slobodnom svete často ocitne v situáciách (v priestore a čase), ktoré nemajú presne určené pravidlá, kde neexistuje plán ako postupovať a rozhodovať sa. To u neho vyvoláva úzkosť a strach (z nepoznaného), preto nutne využíva celý rad (existenciálnych) možností: intuíciu, predsudky, prežité skúsenosti, ktoré sú ukotvené v jeho vedomí. Podľa Heideggera naše bytie je neustále konfrontované so strachom z nebytia, preto si človek vytvára zmysluplný svet významov, aby sa zbavil tejto myšlienky (Holt-Jensen, 2009).

Pre geografiu tu je inšpirujúcou myšlienkou prepojenosť, resp. konfrontácia človeka ako vedome konajúceho aktéra s reálnym prostredím, v ktorom žije (Entrikin, 1976). Myšlienka priestorovosti je potom hlboko vnorená v ľudskom vedomí. Za kľúčový termín opisujúci vzťah medzi človekom a prostredím sa považuje Heideggerov pojem *Dasein*, ktorý vyjadruje „*bytie ľudského subjektu na tomto svete*“, ale nie v zmysle fyzickej lokalizácie, ale vo svete pozostávajúcom z vedomých a citových väzieb medzi ľuďmi a objektmi. Prostredie spoznávame z vlastnej, osobnej skúsenosti, ktorá zahŕňa telesné, sexuálne, emocionálne a medziľudské aspekty ľudského bytia. Kľúčovou otázkou podobne ako u Aristotela je „*kde*“, „*na akom mieste*“, „*v akej situácii*“ sa odohrávajú intencionálne a emocionálne vzťahy (Entrikin, 1976, s. 622). Podľa Nayak a Jeffrey (2011) sme odcudzení od sveta vecí takým spôsobom, že sme uzamknutí vo večnom boji vytvárať zmysluplné životy. Táto interpretácia niektorých filozofov a sociálnych teoretikov privádza k marxistickej perspektíve bytia. Každý človek sa snaží eliminovať odlúčenie od sveta vytvorením zmyslu „bytia“ na daných miestach (Holt-Jensen, 2009).

Hermeneutika

Hermeneutiku môžeme zaradiť medzi relativistické filozofie (Blažek a Uhlíř, 2011) alebo antropologické filozofie (Blažek a Rochovská, 2006). *Wilhelm Dilthey (1833 – 1911)* predstaviteľ novokantovskej školy tvrdil, že kým prírodné fenomény sa snažíme vysvetliť, tak spoločnosti a ľudským postojom a úmyslom treba porozumieť (z nemeckého slova *verstehen*). Porozumenie je cieľom hermeneuticky oriento-

vanej filozofie, týka sa interpretácie významov. Tento obrat v sociálnych vedách sa nazýva kultúrny (pretože významy majú kultúrny charakter) a jazykový (pretože významy sa zdieľajú/vymieňajú) (Hoggart et al., 2002).

Hermeneutická tradícia hovorí, že v našom svete nie je nič objektívne, všetko je výsledkom interpretácie, ktorá závisí na mentálnych a etických hodnotách a konceptoch študujúceho subjektu, vedca (Blažek a Uhlíř, 2011). Cieľom hermeneutiky je ísť za hranice napísaného, alebo povedaného, nájsť a pochopiť skryté, niekedy nezamýšľané výklady a významy textov, či obrazov. Zmysel textu, alebo umenia sa vynorí zo spolupráce medzi tým, kto kultúrny, materiálny artefakt zanechal a tým, kto sa ho snaží porozumieť a interpretovať.

Za hlavného predstaviteľa sa považuje *Hans-George Gadamer (1900 – 2002)*, ktorý nadviazal na Heideggerovo dielo a upozorňuje na skutočnosť, že človek nevstupuje do interakcií dokonale, ideovo čistý a izolovaný od okolia, ale vždy s určitou predpojatosťou, pred porozumením, predsudkami a vnútorným cítením, ktoré pramenia z osobného, svetského, ideologického, alebo náboženského presvedčenia. Inak povedané človek je zaťažený radou subjektívnych aspektov, ktoré deformujú interpretačnú silu skúmaného javu, objektu.

Hermeneutika je určitým spôsobom holisticky zameraná filozofia, snažiaca sa prekonať bludný hermeneutický kruh. Ide o problém porozumenia celku – pochopenie častí je možné za predpokladu pochopenia celku, ktorý však nepochopíme ak neporozumieme jeho častiam (Kasala, 2003). V praxi to znamená, že interpretátor a text sa navzájom neustále ovplyvňujú, resp. dochádza k neustálemu vzájomnému pohybu medzi čiastočným porozumením a celkovým porozumením (Barnes, 2009a). Na to, aby sme pochopili text musíme poznať širší rozsah udalostí, uvažovať viaceré kontexty, v ktorom sa text vyvíjal. Demeritt hovorí, že kým prírodné vedy sa vyznačujú jednou hermeneutikou, v ktorej neutrálny subjekt s určitými znalosťami a predpojatosťou skúma nemenný objekt, tak sociálne vedy pracujú s dvojitou hermeneutikou, kde predpojatý subjekt skúma iný predpojatý subjekt prostredníctvom dialógu, interaktívnym spôsobom (Hoggart et al., 2002, s. 26). Interpretácie sú produktom individuálnych prejavov ľudskej rozmanitosti preto sú vhodným protiar- gumentom pre rôzne ekonomické dogmy, sociálne normy a politické pravidlá.

Ako tvrdí Barnes (2009a) hermeneutickým myslením sa inšpirovali nemecká (frankfurtská) škola kritickej teórie spoločnosti a pragmatizmus. Rovnako tak aj Kuhn v snahe podať nový obraz vývoja vedy obrátil pozornosť na históriu filozofie vedy. Naučil sa extrahovať historické fakty, interpretovať historické udalosti a hľadať nové spôsoby výkladu textu (Černík a Vicieník, 2011).

5 SOCIÁLNE VEDY

Vedecko-technický rozvoj mal celý rad praktických dopadov na spoločnosť. Spoločnosť začala nové poznatky využívať v spoločenskej praxi ako dokonalý a ideálny vzor civilizačného rozvoja, výsledkom čoho boli série priemyselných revolúcií v Holandsku, Anglicku a Francúzsku. Rozšírili sa myšlienky „*laizzez faire*“ (všetko

je dovolené), neviditeľnej ruky trhu, slobody a demokracie. Nasledovala koncentrácia obyvateľstva do miest a ich priestorový rast, v ktorých sa začali objavovať problémy sociálnej nerovnosti a ekologickej udržateľnosti. Keller (2001) predpokladá, že sociológia a sociálna teória sa objavila v reakcii na sociálne problémy, ktoré vznikli rozpadom tradičných spoločností a stratou kontrolných a regulatívnych mechanizmov. Spoločnosť bolo potrebné ovládať spoločenskými zákonmi.

Sociálne teórie možno rozdeliť na konsenzuálne, konfliktné a interpretatívne (Keller, 2001, s. 100). Vzorovým príkladom konsenzuálnej teórie je pozitívizmus, ktorý sa snažil ustanoviť poriadok spoločnosti a vzťahy medzi jednotlivými časťami spoločenského systému podľa sociálnych princípov a zákonov. Geografia sa snažila túto organizáciu nájsť v priestorových vzťahoch. Teória konfliktu analyzuje termíny ako moc, štát, nerovnosť, trieda, trh z pozície sociálneho konfliktu a pýta sa na otázku komu inštitúcie, či organizácie slúžia a aké sú skutočné záujmy vlastníkov. Spája sa predovšetkým s Marxovým kritickým poňatím kapitalizmu, ktorý je rozpracovaný v radikálnej geografii D. Harveyom. Interpretatívna teória, na rozdiel od predchádzajúcich makroteórií skúma oblasť konania, porozumenia, interpretácie a významov. Za zakladateľa interpretatívnej teórie sa považuje *Max Weber (1864 – 1920)*, ktorý sa snaží vybudovať čisto sociologickú metodológiu sociálneho konania nezávislú na metodológii prírodných vied. Presadzuje mikropístup dôkazom čo je, že sociálne teórie opúšťajú oblasť veľkých teórií a presadzujú sociálnu verziu fenomenológie, existencializmu, interakcionizmu. Špeciálnou teóriou ontologickej povahy je Giddensova teória štrukturácie (Giddens, 1984), ktorá sa snaží preklenúť rozpor medzi aktérom a štruktúrou, pričom ich existenciu zaručuje nevyhnutnosť ich vzájomného vzťahu.

V konečnom dôsledku možno súhlasiť s Caprom (2009, s. 78-80), že systémové chápanie života už nie je tvorené tromi perspektívami, ale štyrmi. Prírodná filozofia a pozitívizmus vidia geografickú realitu ako priestorovo organizovanú v podobe hmoty (objekty, ľudia), formy (sieť, interakcie) a procesov (procesy a mechanizmy). Alternatívne filozofie geografickú realitu „poľudšťujú“ tým, že za základnú charakteristiku sociálneho života ľudí považujú vedomé akty – pravidlá správania sa, hodnoty, zámer, ciele, stratégie, dizajn, ale aj mocenské vzťahy. Preto k úplnému porozumeniu sociálnych javov v geografickej realite treba integrovať štvrtú perspektívu – význam. Istým spôsobom nevedomý, vonkajší, hmotný svet tvorený procesmi a spojený sieťami nadobúda vedomie rozšírením o náš vnútorný svet konceptov, ideí a obrazov, ktorý nazývame sociálnym rozmerom sveta.

5.1 Pozitívizmus, sociálne vedy a geografia

Prvá generácia sociálnych teórií bola založená na myšlienke pozitívizmu, ktorá sa opierala o poznatky fyziky – sociálna fyzika. Za kodifikátora pozitívizmu sa považuje francúzsky matematik *Augustus Comte (1798 – 1857)*, v Anglicku zase *John Stuart Mill (1806 – 1873)*, ktorí tvrdili, že vedecká metóda používaná v exaktných vedách by mohla byť aplikovateľná aj na sociálne otázky – ľudské správanie by mohlo byť merané a vysvetľované pomocou spoločenských zákonov rovnakým spôsobom ako skúmanie prírodných javov podľa prírodných zákonov (Barnes, 2009b).

Emile Durkheim (1858 – 1917) hovoril, že predmetom sociálnej vedy je štúdium vzájomne závislých pozorovateľných faktov sociálnej reality, ktoré stoja mimo pozorovateľa. Vysvetlenia sociálnych faktov sa majú hľadať v ich príčinách, v predchádzajúcich sociálnych faktoch a v ich funkčných vzťahoch s príslušnými sociálnymi štruktúrami. Z toho plynie silný dôraz na štúdium kauzálnych vzťahov. Durkheim ukázal príspevok k hodnoteniu vývojových štádií spoločnosti. Mechanickú spoločnosť nahradil organickou, ktorej funkcionalita spočívala v adaptácii sociálneho systému, v dosahovaní kolektívnych cieľov a v identifikácii mechanizmov sociálnej interakcie, ktoré by zachovali stabilitu sociálnych systémov a jeho funkčne integrovaných sociálnych štruktúr (Castro, 2009, s. 278). Na druhej strane Durkheim v neskorších prácach objasňuje význam kolektívnej viery, reprezentácie, identity a kultúrnych praktík pre sociálnu teóriu³ (Palumbo a Scott, 2006, s. 98).

Positivismus je podľa Bennetta (2009, s. 296) produktom konfliktu idealizmu a materializmu v ontologickej rovine a racionalizmu a empirizmu v rovine epistemológie. Paulov (1986) veľmi opatrne preto tvrdí, že pozitivismus sa nepovažuje za filozofický smer, či filozofiu ako takú a nie je ani špeciálnou vedou, ale skôr typ poznania. Hoggart et al. (2002) tvrdia, že pozitivistická veda bola vnímaná ako liberálny politický program 19. storočia, ktorý sa vymedzoval proti autoritám cirkevného sveta. Je potom prirodzené, že pozitivismus sa vyvinul cez tri myšlienkové štádiá človeka, resp. spoločnosti (Fajkus, 2005; Holt-Jensen, 2009): (1) teologické (vysvetľovanie javov podľa Božských síl), (2) metafyzické (vysvetľovanie javov na základe špekulatívnych síl) a (3) pozitívne (v tom zmysle, čo je nám zmyslami dané, skutočné, pozorovateľné, faktické, merateľné, to môžeme prehlásiť za pravdivé).

Hoggart et al. (2002) tvrdia, že pozitivismus je založený na piatich filozofických presvedčeniach:

- Empirické pozorovania sú založené na priamej, bezprostredne merateľnej a empiricky dostupnej skúsenosti objektívneho sveta,
- Tvrdenia týchto empirických pozorovaní môžu byť prehlásené za pravdivé nezávisle od iných teoretických záverov,
- Vedecké pozorovanie by mali byť opakovateľné a toto univerzálne pravidlo sa malo stať jedinou vedeckou metódou,
- Veda má postupovať cez konštrukciu formálnych teórií, ktoré ak sú empiricky verifikované môžu zastávať status univerzálneho zákona,
- Vedecké zákony by sa mali vzťahovať len na oblasť nevyhnutných faktov a striktné odlišovať normatívne otázky a hodnoty.

Positivismus mal empirické javy usporiadať, zovšeobecňovať a testovať (Kitchin, 2006; Blažek a Uhlíř, 2011). Testovanie v zmysle vykonávania opakovaných pozorovaní. V Kantovej kategorizácii vecí možno povedať, že pozitivismus skúma oblasť „*phenomena*“, v ktorej prednosť dostávajú empirické (pozitívne) otázky, pričom tie, nachádzajúce sa v rovine „*noumena*“, za hranicami nášho poznania, sa považujú za nevedecké. Inak povedané, pozitivismus odmietal teologické, metafyzické

³ Zdrojom funkčných vzájomných vzťahov medzi jednotlivými časťami systému sú podľa Parsonsa spoločenské konvencie, hodnoty, kultúra. Z týchto myšlienok sa rozvíja doktrína štruktúrného funkcionalizmu, ktorá hovorí, že spoločnosť je viac ako súčet subsystémov sociálneho sveta (analógia s holizmom) (Holmwood, 2006).

a ontologické otázky (hľadanie prvotných príčin a podstát), ako aj kritické filozofie a normatívne prístupy (etické a morálne hodnoty) a nahradil ich pozitívnym prístupom (Kitchin, 2006; Holt-Jensen, 2009)⁴.

Základy pozitivistického vedy sú položené na troch pilieroch (Keat, 1981), ktoré sa neskôr stali predmetom kritiky a diskusie:

- Vedeckosť – pozitivistická metóda je jediná spoľahlivá a správna vedecká metóda získavania a klasifikácie poznatkov, pričom ostatné metódy nie sú relevantné, pretože pracujú s nemerateľnými javmi a neprodukujú poznatky na báze empirickej skúsenosti,
- Vedecká politika – pozitivismus je jedinou vedeckou metódou, ktorá ponúka racionálne riešenia všetkých (technických aj sociálnych) problémov spoločnosti (sociálne inžinierstvo),
- Neutralita vedeckého poznania – striktné oddelenie hodnotových názorov subjektu od pozorovaného objektu, pozorovaných faktov.

Paulov (1998, s. 16) tvrdí, že u *Alexandra von Humboldta (1769 – 1859)* sa prejavuje vplyv pozitivismu, ktorý sa formoval v prvej polovici 19. storočia. Prínosom pre geografiu sú myšlienky jednoty (holizmu), hľadania poriadku a usporiadania javov na zemskom povrchu prostredníctvom pozorovania faktov a ich prísneho odvodzovania. Humboldt bol priekopníkom objaviteľskej tradície v geografii. Ak by sme Humboldta označili za geografa fyzického, tak *Karla Rittera (1779 – 1859)* potom za humánneho. Samozrejme v tom čase humánna geografia ako taká neexistovala, ale Ritter vo svojom vedeckom bádání prišiel s koncepciou antropocentricky orientovanej geografie – orientáciou na spoločnosť a aktivity človeka, pričom jej holistický charakter spočíval v hľadání špecifických usporiadaní rôznorodých javov v jednotlivých územných celkoch. Ritter pokračoval v regionálno-geografickej tradícii, snažil sa vysvetliť rozdielnosť medzi jednotlivými kultúrami a vzťahy medzi ľuďmi a prírodou v rôznych regiónoch sveta na pozadí historického vývoja ľudstva na základe teleologického, komparatívneho a genetického (vývinového) prístupu.

Neopozitivismus a jeho kritika

Koncom 19. a začiatkom 20. storočia sa pozitivismus mení a z pôvodnej rýdzo empirickej roviny začína uznávať existenciu teoretickej roviny, ktorá bola čiastočne redukovateľná cez pravidlá korešpondencie⁵, no nikdy priamym spôsobom nevysvetlí objektívnu realitu (Paulov, 1986, s. 263). Logický pozitivismus (neopozitivismus) sa rozvíjal v prostredí viedenského krúžku okolo fyzikov a filozofov *Rudolfa Carnapa (1891 – 1970)* a *Moritza Schlicka (1882 – 1936)*, ktorý rozpracovali koncepciu analytickej filozofie (analýzy jazyka). Kľúčová myšlienka spočívala

⁴ Holt-Jensen (2009) rozlišuje normatívne otázky týkajúce sa morálnych a etických zásad, ktoré sa vyjadrujú k veciam, ako by mali fungovať: „Ako by mali byť dostupné potravinové zdroje rozdelené medzi obyvateľmi sveta?“ Tento typ otázky sa viaže na marxistické a humanistické teórie. Na druhej strane pozitívne (empirické) otázky sa vyjadrujú k veciam, ako sú v skutočnosti a prečo veci fungujú tak ako fungujú: „Ako sú/budú dostupné potravinové zdroje rozdeľované medzi obyvateľov sveta, ak sú splnené predpoklady?“ Inými slovami otázka „prečo to tak je“ dostala prednosť pred otázkou „ako by to malo byť“ (Fajkus, 2005).

⁵ Pravidlá korešpondencie dávajú teoretickým termínom empirický zmysel. Zabezpečujú vzťah medzi teoretických termínmi a pozorovateľnou realitou (empirickým tvrdeniami).

v rozlíšení analytických a syntetických (empirických) výrokov pomocou kritéria zmyslu. Kým empirické výroky (observačné vety) sa vzťahujú na pozorovateľné javy, a ak chcú byť prehlásené za pravdivé musia byť overené, tak pravdivosť analytických výrokov je *apriórna*, daná z definície ich internej logiky vzťahov (Kitchin, 2006). Z toho vyplýva, že analytické výroky môžu byť prehlásené za pravdivé aj napriek tomu, že sa nevzťahujú na pozorovanú skutočnosť.

Jedinou vedeckou metódou ako overiť zmysluplnosť observačných viet (empirických výrokov) je verifikácia. Carnap vychádzajúc z objektívnej reality a nemožnosti uskutočniť všetky verifikácie „naraz“, princíp verifikácie nahradil princípom verifikovateľnosti (Fajkus, 2005). Inak povedané, ak sa nejaké observačné vety nedajú verifikovať teraz, neznamená to, že v budúcnosti to nebude možné. Empirické výroky ostávajú v „režime“ verifikovateľnosti. Odôvodnil to tým, že keby sa verifikácia chápala ako konečné stanovenie pravdivosti empirických výrokov, nemohol by byť žiaden zákon fyziky, či biológie (opätovne) verifikovaný. Zavádza tolerantnejší princíp konfirmácie (potvrdivosti, resp. neúplnej verifikácie), podľa ktorého sa úspešné hypotézy posudzujú na základe počtu pozitívnych prípadov jej preverenia. So vzrastajúcou početnosťou pozitívnych prípadov vzrastá aj stupeň potvrdenia hypotézy (Paulov, 2001, s. 213-214).

Carnap tak do empirických vied vniesol istú relatívnosť v podobe požiadavky verifikovateľnosti a potvrdivosti (Fajkus, 2005). Podľa Gálíka (2009) cieľom vedeckého poznania už nie je odhalenie konečných a nespochybniteľných právd o svete, ale zvyšovanie pravdepodobnosti vedenia (poznávania), približovanie sa k pravde. Preto je potrebné rozlišovať medzi empirickými generalizáciami, ktoré majú rámcovú časopriestorovú platnosť a univerzálnymi zákonmi (platnými vždy a všade) (Hampl, 2008; Jensen, 2009), pričom humánna geografia z veľkej časti pracuje s prvým typom „teórií“.

Dá sa povedať, že kritika pozitivizmu tu bola už od jeho začiatkov a v niektorých aspektoch pretrváva dodnes v týchto šiestich črtách (Johnston, 1986; Kitchin, 2006; Barnes, 2009b; Ženka a Kofroň, 2012):

- Fakty nehovoria sami za seba, ale sú vždy zakorenené v hodnotách, názoroch, „nachádzajúce sa“ v rôznych interpretáciách.
- Pravda je relatívna, ukrytá v spleti sociálnych vzťahov moci a poznania.
- Kauzalita a indukcia (*constant conjunction*) vedú k jednoduchým štatistickým tvrdeniam, ktoré sa nemôžu pokladať za univerzálne (len za rámcové časopriestorové empirické generalizácie).
- Teória by mala byť v centre pozornosti našich otázok, ale nie v pozícii zrkadliacej svet a definitívnej a nemennej kategórii poznania, ale ako reflexívna, kritická, produktívna a dočasná kategória poznania.
- Metódy prírodných vied nemôžu byť vzorom pre sociálne, pretože sú limitujúce a v rozpore s historickou a geografickou situáciou (analógie sú prípustné).
- Metafyzika je všadeprítomná, je zdroj našej sociálnej existencie a produkcie poznatkov.

Kritický racionalizmus

V tomto kontexte treba spomenúť príspevok hlavného predstaviteľa kritického racionalizmu⁶ *Karl R. Poppera (1902 – 1994)*, ktorý bol spočiatku externým členom viedenského krúžku a jeden z prvých kritikov neopozitivismu. Odsúdenie neopozitivismu spája s úpadkom záujmu o veľké problémy a „hranie sa so slovami“, resp. presun záujmu na význam slov (Popper, 1995). Popper hovorí, že zmyslom poznávania nie je dosahovanie pravdivých teórií, ale vybudovanie logickej správnosti. V tomto kontexte sa vyjadruje o približovaní sa k pravde. Neopozitivistom ďalej vyčíta ich snahu absolutizovať vedecké poznanie na základe generalizácie empirických faktov pomocou indukcie. Nesúhlasí s tým, že konfrontácia s pozorovanými faktami už nie je potrebná nakoľko fakty už „fungovali“ ako východisko (výsledok empirického pozorovania) celého reťazca induktívneho uzatvárania. Tento postup nezabezpečuje, že ak sa aj vychádza z pravdivých faktov, tak sa aj dospeje k pravdivým generalizáciám.

Rovnako tak kritizuje kritérium zmyslu a princíp demarkácie v podobe verifikácie. Namiesto pozitivistckej epistemológie vytvára vlastný systém vedeckého poznania v knihe „*Logika vedeckého bádania*“ (Popper, 1997) založený na hypoteticko-deduktívnej metóde. Princíp demarkácie hovorí o kritériu, ktoré rozozná vedecké teórie (Einsteinova) od pseudoveckých (Marxova, Freudova) a tým kritériom je princíp falzifikácie. Dotýka sa empirického, resp. informatívneho obsahu teórie, čo znamená, že teória je spoľahlivejšia, čím viac odoláva (Popper, 1995). Princíp falzifikácie hovorí, že univerzálne tvrdenia, alebo teórie môžu byť len v pozícii zamietnutia a nie overenia. Blažek a Uhlíř (2011) uvádzajú, že vzťah medzi pravdivými a nepravdivými teóriami je asymetrický, keď teória testovaná princípom falzifikácie nie je jedným prípadom potvrdená, ale len podporená. To znamená, že každú empirickú generalizáciu, alebo teóriu treba chápať ako hypotézu. Aj keď teória nespočetne krát odolala, podľa Poppera je nevyhnutné hľadať ďalšie prípady, ktoré ju spochybnia (Paulov, 2001).

Nakoniec Popper tvrdí, že len cez kritiku môžu byť nesprávne tvrdenia eliminované a teórie postupne zlepšované. Vzhľadom na možnosť stáleho pozorovania, pravda nemôže byť nikdy stanovená s konečnou platnosťou. V tomto smere kritizuje politickú filozofiu, marxizmus a historicizmus (aj keď v rannom období bol jeho prívržencom), pretože si robia nárok na absolútnosť pravdy a ideologicky presadzujú dogmatický charakter vedeckého poznania.

To čo je podľa Fajkusa (2005) prínosom kritického racionalizmu je fakt, že „čisté fakty neexistujú“, empirické poznanie je spojené s teoretickými predpokladmi, je „nasýtené“ teóriou, a že empirické dáta majú v rôznych teoretických kontextoch rôzny význam. Tým pripúšťa určitý význam empirie a predpokladá pevný vzťah medzi empirickým faktami a teóriou, resp. hypotézami. Hybnou silou overovania hypotéz a porovnávaní s empirickými faktami je práve princíp falzifikácie, ktorý sa považuje za príčinu permanentnej vedeckej revolúcie.

⁶ Názov kritický racionalizmu má zdôrazniť myšlienku, že kritické vnímanie a myslenie je esenciálna vlastnosť nášho rozumu, ktorú treba využiť pri spochybňovaní našich teórií a tvrdení. Je to jediná cesta zaručujúca vedecký pokrok.

Aj v humánnej geografii sa hypoteticko-deduktívna metóda stala súčasťou explanačného modelu. Harvey (1969) upozornil na možnosť overiť platnosť hypotéz na základe falzifikácie pomocou hypoteticko-deduktívnej metódy a skonštruoval taký model, ktorý by čo najvernejšie zodpovedal skutočným javom a procesom. Na druhej strane veľa geografov síce uznalo prístup kritického racionalizmu, ale v praxi uplatňovali princíp verifikácie cez štatistické postupy na základe pravdepodobnosti (Kitchin 2006).

Humánna geografia bola podľa Johnstona (1986) jednou z posledných sociálnych vied, ktorá si osvojila pozitivistické myslenie. A načrtol tri dôvody tohto zaostávania. Po prvé, humánna geografia mala slabé prepojenie s inými sociálnymi vedami, ktoré využívali pozitivistický prístup (najmä ekonómia)⁷. Za druhé, prepojenie k prírodným vedám sa realizovalo cez fyzickú geografiu. Tá bola úzko previazaná s geológiou, ktorej metodológia výskumu vychádzala z evolučných myšlienok (Stoddart, 1966), kde nebol priestor pre pozitivismus. A nakoniec to bola Hettnerova a Hartshorneová koncepcia regionálnej geografie, ktorá zdôrazňovala jedinečnosť a neopakovateľnosť javov v rozmanitých miestach a teda výnimočné postavenie geografie v rámci sociálnych vied. Nakoniec v 50-tych rokoch 20. storočia humánna geografia v snahe začleniť sa do skupiny pozitivisticky orientovaných sociálnych vied, prijala metodologický aparát na báze neopositivismu.

5.2 Marxistická teória

Hlavným predstaviteľom marxistickej tradície v sociálnom myslení je *Karl Marx (1818 – 1883)*, ktorý aj keď prijal myšlienku dialektického konfliktu, aplikoval ju nie na svet hodnôt, významov a ideálov ako Hegel, ale na materiálny svet kapitalizmu. Odtiaľ názov dialektický materializmus, resp. historický materializmus. Harvey (1973, s. 129-130) uviedol, že zásadný rozdiel medzi pozitivismom a marxizmom je, že pozitivismus sa jednoducho snaží porozumieť svetu, zatiaľ čo marxizmus sa snaží svet zmeniť.

Kľúčovou myšlienkou marxistickej sociálnej teórie je, že individuálne myšlienky, názory, postoje, morálka nemôžu byť oddelené od spôsobov produkcie a spotreby a ekonomiky ako takej, ale sú ich dôsledkami (Nayak a Jeffrey, 2011).

Základom pochopenia historického materializmu je poznanie dvoch termínov: ekonomická základňa a superštruktúra. Ich vzťah je asymetrický. Marx tvrdil, že medzi ekonomickou základňou a superštruktúrou je dialektický, podmienený, dynamický a neustále meniaci sa vzťah (Nayak a Jeffrey, 2011, s. 77). Ekonomická báza predstavuje fundamentálny základ, od ktorého sa história odvíja. Je vyjadrená rôznymi spôsobmi výroby, ktoré existovali v rôznych historických obdobiach. Stelesňujú jednotlivé formy spoločenského usporiadania (otrokárstvo, feudalizmus, kapitalizmus, komunizmus). V konkrétnejšej podobe je ekonomická základňa vyjadrená výrobnými silami, ktoré zahŕňajú stroje, technológie, inovácie alebo prírodné

⁷ Koncom 19. storočia boli pozitivismom ovplyvnené najmä ekonomické vedy, hľadaním všeobecnej ekonomickej rovnováhy matematickým spôsobom. Analýza trhovej rovnováhy medzi ponukou a dopytom bola založená na fyzikálnych analógiách rovnováhy, determinizme a stabilite. Za klasických predstaviteľov tohto obdobia sa považovali tzv. marginalisti (Walras, Jevons, Pareto a iní), ktorí položili základy neoklasickej ekonómie založenej na mikroekonomickej analýze marginálnej užitočnosti (Beinhocker, 2006).

zdroje a výrobnými vzťahmi, ktoré sú ustanovené vlastníckymi vzťahmi alebo duševnými právami (vzťahom kapitalistu a pracovníka). Spoločný prienik výrobných síl a výrobných vzťahov ponúka viaceré možnosti ako hromadiť a reprodukovat' bohatstvo. Výrobné sily sú dynamickej povahy sú produktom intelektuálnej činnosti človeka, naopak výrobné vzťahy sú inertné, rigidné, relatívne statické.

Superštruktúra existuje v podobe formálnych (štát, inštitúcie) a neformálnych (náboženstvo, kultúra, rodina) štruktúr a závisí od ekonomickej základne, ktorá ich produkuje a pretvára. Kým funkcionalistická tradícia sociálneho myslenia zdôrazňovala kľúčový význam kultúry pre rozvoj inštitúcií a ideológie, tak u Marxa sú jednotlivci alebo sociálne skupiny postavy v hre, ktorú riadia ekonomicke sily. Ideologická superštruktúra je všeobecne odsunutá do pozície závislosti na ekonomickej základni (Holt-Jensen, 2009, s. 157).

Rozhodujúcou hybnou silou historického materializmu je mechanizmus, ktorý vedie k historickej zmene medzi dvoma spôsobmi výroby. Týmto mechanizmom je myšlienka nevyhnutnej materialistickej dialektiky. Cumbers (2009, s. 462) uvádza, že dôležitým východiskovým bodom v marxistickej analýze je dialektická metóda. Na najzákladnejšej úrovni dialektická perspektíva zdôrazňuje význam dynamických procesov a asymetrických vzťahov. Historická zmena je založená na Hegelovej myšlienke konfliktu protikladov prostredníctvom troch protichodných síl. Téma reprezentuje pôvodnú predstavu výrobného spôsobu, antitéza je jej negáciou a syntéza predstavuje riešenie tohto konfliktu. Syntéza sa v ďalšom vývoji stáva tézou, kým sa neobjaví nová antitéza. Mapovanie sociálnej zmeny je najzreteľnejšie vyjadrené v diele „*Komunistický manifest*“ (Marx a Engels, 1967).

Ďalšími črtami Marxovej teórie je masívna produkcia a spotreba, nadhodnota a triedny boj, ktoré sú priamym dôsledkom asymetrických výrobných vzťahov a dynamiky rozvoja výrobných síl.

Priekopník neomarxistického prístupu v ekonomickej geografii David Harvey sa zameral na úlohu priestoru v kapitalistickom systéme. Pri analýze sociálnych nerovností sa postupne presunul z úrovne miest (Harvey, 1973) do medzinárodnej úrovne regiónov a krajín (Harvey, 2010). Rozhodujúca sila formujúca sociálny priestor sa nachádza mimo neho a existuje vo forme tokov a interakcií kapitálu (tovary, financie), v sieti výrobných a nevýrobných vzťahov a moci. Nerovnomerný regionálny rozvoj je vyvolaný napätím medzi fixnými miestami a tokom kapitálu, o ktorý sa lokality uchádzajú. V terminológii francúzskeho sociológa Lefebvra (1991) možno hovoriť o vyprodukovanom priestore, resp. o produkcii priestoru zo súboru vzťahov kapitalistickej výroby a spotreby.

5.3 Lokalizačné teórie

Lokalizačné teórie boli od nepamäti spájané s „usporiadaním“ priestoru. Výskumné otázky týkajúce sa lokalizácie a koncentrácie boli dlhodobo monopolom ekonómov. Aj keď si boli vedomí, že ekonomicke aktivity vznikajú, zanikajú, rastú a vyvíjajú sa v priestore, samotná konceptualizácia priestoru bola u nich triviálna.

Lokalizačné teórie sa vyvinuli na mikroekonomických základoch a pracujú s verziou absolútneho priestoru. Podstata absolútneho priestoru vychádzala z Newto-

novho videnia fyzikálnej reality. Corpataux a Crevoisier (2007) tvrdia, že absolútny priestor v Newtonovskej tradícii predstavuje exogénnu kategóriu, je daný, neutrálny, nemenný, objektívny a nezávislý od veci a javov, ktoré sa v ňom odohrávajú. Priestor možno chápať ako fyzickú oblasť, v ktorej objekty možno lokalizovať súradnicovým systémom v troch základných dimenziách – dĺžka, šírka a výška. Táto tradícia tvrdila, že zmena polohy objektu sa môže vykonávať, ak sa pohyb objektu vzťahuje k stálemu, nemennému objektu (napr. stred mesta ako analógia k Slnku). Z toho vyplýva, že ekonomickí aktéri nedokážu zmeniť kvalitu priestoru.

Podľa Andersona (2012) geometrické videnie spojitého (absolútneho) priestoru je reprezentované nekonečným počtom bodov, ktoré nezaberajú žiaden priestor. V takomto stave je ekonomická realita príliš zložitá. Na to, aby bola zrozumiteľná a matematicky interpretovaná sa využíva celý rad zjednodušení v podobe východiskových predpokladov. Nedocenenie priestoru v ekonomických teóriách bolo spôsobené tým, že ekonómia hlavného prúdu redukovala priestor na homogénnu rovinu, zbavenú fyzických bariér, dopravných nákladov a trenia. Pre tieto dôvody neoklasická ekonomická teória nepovažovala za nutné zapojiť priestor do teórie všeobecnej rovnováhy.

Podľa Shepparda (2000) lokalizačné teórie, ktoré sa vyvinuli z klasickej teórie rovnováhy považovali priestor za niečo homogénne. Možno ho chápať ako rovinu, líniu, priamku, na ktorej sú lokalizované ekonomické aktivity podliehajúce princípom trhovej rovnováhy. Všetky lokalizačné teórie majú napriek mnohým odlišnostiam niekoľko spoločných znakov: (a) sú to normatívne teórie, (b) opierajú sa o celý rad zjednodušujúcich predpokladov, (c) sú odvodené z prijatých predpokladov deduktívnou cestou, (d) sú to deterministické teórie.

Johhan Heinrich von Thünen (1783 – 1850), bol pruský statkár, ktorý v roku 1826 predložil prvú teóriu lokalizácie poľnohospodárskej výroby s cieľom vysvetliť a predpovedať poľnohospodárske využitie zeme. Thünen predstavil celý rad predpokladov: (1) izolovaná oblasť, v jej strede leží mesto, ktoré je jediným trhom pre všetky poľnohospodárske produkty (analógia so Slnkom, ktoré priťahuje objekty), (2) oblasť je homogénna rovina s rovnakými pôdnymi a klimatickými podmienkami, výnosy určitej plodiny na jednotku plochy a výrobné náklady spojené s pestovaním sú rovnaké pre všetkých farmárov, (3) premiestňovanie v rovine je možné vo všetkých smeroch a dopravné náklady sú priamo úmerné vzdialenosti, (4) všetci farmári sa usilujú o maximalizáciu zisku, majú úplné informácie a perfektné rozhodovanie schopnosti, (5) hlavný mechanizmus priestorového usporiadania je lokalizačná renta, (6) renta pre každý produkt lineárne klesá s rastúcou vzdialenosťou od trhu, ale gradient renty nie je rovnaký a (7) aby sa na každom pozemku dosiahla maximálna renta, budú sa musieť na pozemkoch, ktoré sú rôzne vzdialené od trhu, vyrábať iba určité produkty. Hlavný mechanizmus priestorového usporiadania poľnohospodárskej výroby je ekonomickej povahy – lokalizačná renta (výnos, miera zisku z produkcie), ktorá vyjadruje vzťah ceny pozemku, nákladov na vstup a prepravy produktov k miestu trhu (Murphy, 2009). Výsledkom je model koncentrických zón okolo mesta, v ktorých niektoré produkty majú vyššiu mieru ziskovosti. Ziskovosť produktov závisí od ich vlastností (prepravných, skladovacích) a vzdialenosti od trhu.

Teóriou lokalizácie priemyslu sa zaoberal nemecký ekonóm a sociológ *Alfred Weber* (1868 – 1958). Aj Weberov lokalizačný trojuholník ekonomických vzťahov v priemysle (Weber, 1909) pracoval so zjednodušenými predpokladmi v snahe nájsť ideálny lokalizačný vzor a stav rovnováhy z hľadiska dopravných nákladov medzi všetkými zúčastnenými aktérmi. Cieľom je nájsť optimálnu polohu firmy, vyrábajúcej jeden produkt tak, aby firma minimalizovala svoje náklady vzhľadom na miesto zdrojov a odbytu. Murphy (2009, s. 273) tvrdí, že Weber uvažoval aj náklady na pracovnú silu a aglomeračné efekty, ale neprikladal im taký veľký význam ako dopravným nákladom.

Podľa Barnesa (2012) najzásadnejšie zmeny v teórii a metodológii humánnej geografie sa udiali pred a počas druhej svetovej vojny, kedy sa centrálnym bodom geografických výskumov stala teória centrálnych miest. Christallerova teória centrálnych miest (Christaller, 1933) mala za cieľ vysvetliť a predpovedať veľkosť, počet a distribúciu miest v priestore na základe predpokladov, ktoré Cresswell (2013) zhrnul do štyroch bodov: (1) obyvateľstvo a zdroje sú rozmiestnené rovnomerne, (2) všetci spotrebitelia disponujú rovnakou kúpnu silou, (3) dopravné náklady sú rovnaké v každom smere a (4) všetci aktéri fungujú v režime dokonalej konkurencie. Narába s dvoma konceptmi vysvetľujúcimi existenciu trhových zón. Základom jeho teórie sú teda dva koncepty – dosah a prah. Dosah tovaru je maximálna vzdialenosť, ktorú jej spotrebiteľ ochotný prekonať, aby získal daný tovar. Prah pre tovar je minimálna úroveň obchodnej aktivity nevyhnutná na to, aby bolo možné daný tovar poskytovať na komerčnej báze. Minimálny prah možno vyjadriť minimálnou populačnou veľkosťou, ktorá je nevyhnutná na to, aby dané ekonomické centrum bolo životaschopné, rentabilné. Všetky tieto rozhodnutia stoja na predpoklade, že človek (spotrebiteľ) sa v trhovom priestore chová racionálne (Cresswell, 2013). K vyššej dokonalosti a komplexite vylepšujú pôvodné lokalizačné teórie ekonómovia A. Lösch, W. Isard a súčasná generácia priestorových (urbánnych, regionálnych) ekonómov, kde okrem dopravných nákladov hrá dôležitú úlohu veľkosť trhu, aglomeračné efekty, migrácia, ale aj voľnejšia ekonomická integrácia.

5.4 Sociálna fyzika

Posun vo vnímaní statických lokalizačných teórií vidieť na príklade priestorových interakcii. Myšlienka izomorfného vzťahu sociálneho správania a zákonov fyziky dostala označenie sociálna fyzika (Stewart, 1947). Sociálna fyzika vychádza z konceptu relatívneho priestoru, ktorý sa chápe ako produkt vzájomných vzťahov medzi objektmi (Leibnitzove chápanie priestoru) (Gregory, 1978). Niektoré vzťahy medzi objektmi sú silnejšie, iné slabšie. Sila interakcií závisí od ich veľkosti a vzdialenosti. Aj v tom prípade je priestor dokonalý, čo znamená, že vzájomne priťahovanie sa realizuje bez trenia, rovnako v každom smere, bez zmeny dopravných nákladov (Corpataux a Crevoisier, 2007). Cresswell (2013) tvrdí, že analýza priestorových interakcii sa riadi princípom minimálneho úsilia (Zipf, 1949), ktorý hovorí, že ak sa má pohyb realizovať medzi dvoma bodmi, tak musí byť vedený práve jednou hranou, ktorá je najkratšia, najrýchlejšia, alebo najlacnejšia. Inak s rastúcou vzdialenosťou medzi dvoma miestami klesá sila interakcie medzi nimi.

J. Q. Stewart ako astrofyzik a W. Warntz ako geograf sa snažili prepojiť fyzikálne zákony so sociálnou realitou a sociálnymi dátami (Johnston a Sidaway, 2004, s. 73). Gravitačné modely hovoria, že (sociálne) javy, resp. ľudia sa v homogénnom priestore (vizia absolútneho priestoru) mali správať analogicky ako telesá vo vesmíre. Modely priestorovej interakcie sú vo všeobecnosti založené na predpoklade, že významnosť a intenzita vzťahu medzi javmi je priamo úmerná ich veľkosti a nepriamo úmerná ich vzdialenosti. Stewart (1947) analyzoval vzťah distribúcie určitého javu v závislosti od vzdialenosti, resp. veľkostného poradia. Ukázal, že tendencia poklesu počtu študentov navštevovať univerzitu klesá s rastúcou vzdialenosťou od miesta ich bydliska (internátu). Harris (1954) použitím interakčného modelu zadefinoval prístup k trhu (trhový potenciál regiónov) tak, že suma kúpnej sily obyvateľov regiónov je nepriamo závislá vzdialenosti medzi nimi. Jeho výsledky potvrdili, že silne priemyselné regióny sú tie, ktoré majú vysoký trhový potenciál, teda dobrý prístup k trhu.

Do portfólia priestorovo interakčných modelov ďalej zaraďujeme Zipfov model veľkostného poradia miest, Clarkov model hustoty zaľudnenia v meste, Reillyho model maloobchodnej siete, alebo modely odvodené na báze maximalizácie entropie (pozri Paulov, 2000; Bezák, 2008).

Z vyššie uvedeného vyplýva, že ideálne podmienky v podobe zjednodušených predpokladov mali zjednodušiť reálne existujúcu heterogenitu priestoru, ktorá sa brala ako fyzická bariéra hľadania priestorových pravidielností a zákonnosti. Priestor bol exogénnej povahy, homogénny, absolútny, v prípade modelov sociálnej fyziky aj relatívny. Nevstupoval ako vysvetľovacia premenná, bral sa napriek svojim skutočným kvalitám ako fixný predpoklad. K lokalizačným teóriám aj k modelom sociálnej fyziky možno sformulovať tri výhrady: (1) priestor nie je homogénny, (2) pohyb z určitého miesta nie je v ľubovoľnom smere rovnaký (bez zmeny nákladov) a (3) aktéri sociálnej reality nie sú dokonalí, nesprávajú sa racionálne a môžu meniť kvalitu priestoru. V súčasnosti sa vyvíjajú priestorové ekonometrické modely, ktoré vkladajú priestor do vysvetľovacích modelov a nahradili tak statické „input-output“ modely a modely ekonomickej bázy. Existujú aj priestorové autokorelačné úlohy vyvinuté na skúmanie vzájomnej závislosti javov v priestore.

6 EVOLUČNÉ KONCEPCIE

Evolučné myslenie zasiahlo vedu v čase, kedy dominoval newtonovský pohľad na fungovanie sveta. Jednotlivé vedné disciplíny len veľmi ťažko nachádzali inú perspektívu k fyzikálnej a mechanickej koncepcii. Navyše v prírodných a sociálnych vedách prevládal pozitivizmus a metodologický individualizmus, ktorý bránil rozvoju holistickej filozofie. Ako napísal Whitehead (1926) biológia chytala maniere fyziky 19. storočia (Hodgson, 2005, s. 111). V konečnom dôsledku Darwinova teória položila základný kameň k rozvoju evolučnej teórie, ktorá v nasledujúcich rokoch naberala na význame a bola podporená aj novými poznatkami v oblasti genetiky, fyziky a chémie.

6.1 Pôvod evolučnej teórie

Pôvod a formovanie evolučnej, pôvodne Darwinovej teórie, je externalistickou záležitosťou. Na jej vzniku sa podieľali poznatky z geológie, geografie, ekonómie alebo demografie (Castree, 2005, s. 53).

Darwinova teória nemá opodstatnenie ak uvažujeme teologický výklad veku Zeme (6000 rokov) alebo Kelvinov fyzikálny výklad (100 miliónov rokov). Darwin by v takom prípade evolúciu a mechanizmus prírodného výberu do tak krátkej časovej dimenzie nevtesnal (Hellman, 2000, s. 85, 99). Winlow (2009, s. 4-5) uvádza že hlavnou inšpiráciou Darwinovej evolučnej teórie sa stali stratigrafické výskumy geológa *Charlesa Lyella* (1797 – 1875), ktorý načrtol myšlienku gradualistickej evolúcie prírodného prostredia a prelomili pôvodné teologické tvrdenia. Tvrdil, že zemský povrch je tvorený systematickým ukladaním fosilného materiálu v dlhodobom časovom horizonte, čím poskytol dôkazy skorších životov. Vedeckou prácou vrátil „Biblický katastrofizmus“ a uviedol do praxe tvrdenie, že formovanie Zeme možno vysvetliť prírodnými silami a činnosťou rôznych prírodných procesov (erózia, vulkanizmus).

Imperialistická a koloniálna politika Britského impéria hrala veľmi dôležitú úlohu pri námorných objavoch a získavaní geologických a biologických poznatkov. Geografia poskytovala základné pracovné nástroje, techniky a metódy pri skúmaní prírodných fenoménov: navigácia, kartografia, meteorologické zručnosti (Nayak a Jeffrey, 2013, s. 9). Winlow (2009), uvádza, že *Charles Darwin* (1809 – 1882), so svojou evolučnou teóriou prišiel pozorovaním širokej škály zvierat, rastlín a ľudí vo svojom okolí a najmä počas dlhých námorných ciest. Sledoval etnologické charakteristiky domorodých národov a boj o prežitie vo vzťahu ku kolonizácii. Počas expedície na Galapágoch ho zaujala rôznorodosť ostrovnej fauny, a tak vypožaroval rozdiely medzi rovnakými druhmi žijúcimi na ostrovoch a kontinente. Vychádzal podobne ako Humboldt, ktorým bol ovplyvnený, z objaviteľskej a cestovateľskej tradície v geografii.

Viacerí autori (Winlow, 2009; Castree, 2005) uvádzajú, že aj *Thomas Robert Malthus* (1766 – 1834) určitým spôsobom pomohol sformovať Darwinovu evolučnú teóriu. Malthus bol ekonóm a priekopník v oblasti demografie, keďže svoje dielo zasvätil poznávaniu vzťahu populačného rastu a potravinových zdrojov. Vychádzal z predpokladov, že schopnosť populácie rozmnožovať sa je v čase stabilný jav, pričom zabezpečovanie potravy je obmedzený jav. Ak počet obyvateľov dosiahne rozmery, ktoré už nestačia pokryť ich potreby z hľadiska potravinových zdrojov, nevyhnutne nastáva boj o ne. Na tejto myšlienke Darwin rozvinul ďalší prvok evolúcie „boj o prežitie“, resp. „prežije ten najschopnejší“.

Na Malthusove dielo treba nazerať v dobovom kontexte, v čase prvých priemyselných revolúcií, kedy počet obyvateľov napredoval geometrickým rastom, pričom zásoby potravín aritmetickým rastom. Hoci sa Malthusove pesimistické scenáre vďaka novým poľnohospodárskym technológiám a alternatívam v oblasti produkcie a spotreby nenaplnili, Sedláček (2013, s. 232) tvrdí, že v jednom mal pravdu: naše potreby rastú rýchlejšie ako ich naplňame.

6.2 Darwin alebo Lamarck? Implikácie v sociálnych vedách a v geografii

Prvú teóriu evolúcie sformuloval *Jean Baptiste Lamarck* (1744 – 1829). Všimol si, že zvieratá pod tlakom vonkajšieho prostredia menia svoje chovanie počas svojho života a veril, že tieto získané vlastnosti prenášajú dedením ďalej na svoje potomstvo (Capra, 2002, s. 122-123). V priebehu viacerých generácií dochádza k neustálemu prispôsobovaniu sa zmeneným podmienkam, čím dochádza k premene organizmu a k vzniku nových druhov (rebríkovou) evolúciou.

Darwin však v roku 1859 vydal knihu „*O pôvode druhov*“, ktorú dovŕšil dielom „*O pôvode človeka*“ v roku 1871 a predstavil tak základy evolučnej teórie (Winlow, 2009). Evolúcia, ktorú vysvetľoval prostredníctvom mechanizmov náhodnej variácie (mutácie) a prírodného výberu mala v jeho ponímaní pomalší priebeh. Mechanizmus náhodnej variácie hovorí, že základným prvkom evolúcie musí byť dostatočná druhová variabilita (jedince s rôznymi črtami v stavbe tela v rámci toho istého druhu), aby bolo z čoho vyberať. Mechanizmus prírodného výberu hovorí, že niektoré druhy majú vyššiu pravdepodobnosť prežiť ako iné. Lepšie prispôsobené jedince vonkajším podmienkam víťazia nad tými menej prispôsobenými a sériou týchto postupných (gradualistických) náhodných zmien (mutácií) sa odolnejšie jedince častejšie reprodukovujú a produkujú ďalšie generácie, čím vzniká nový jedinec, ktorý sa môže podstatne líšiť od pôvodného. Takýmto dochádza k (stromovej) evolúcií druhov.

Kritika sa časom vznesla k pojmu dedičnosť. Darwin v princípe nenachádzal odpoveď ako zachovať druhovú variabilitu. Chybný bol predpoklad, že biologické znaky potomkov sú zmesou znakov rodičov. Nový znak by bol „rozriedený“ a postupne by sa rozplynul okolo priemernej hodnoty. Zmenili to až znovu objavené poznatky Mendela na začiatku 20. storočia, ktoré hovorili, že jednotky dedičnosti, „gény“ sa v procese reprodukcie „nedeformujú“ prírodným prostredím, ale prechádzajú z generácie na generáciu bez zmeny identity (Capra, 2002, s. 123-124).

Implikácie darwinizmu možno vypozerovať v štyroch oblastiach: v geomorfológii, sociálnych vedách, geopolitike a geografii v koncepcii environmentálneho determinizmu. Darwinova myšlienka evolúcie ovplyvnila geomorfológa *William Morris Davisa* (1850 – 1934), ktorý je autorom teórie erózneho (resp. geografického) cyklu.

Myšlienka konkurenčného boja o prežitie sa dostala opäť do spoločenských vied odbočkou cez Darwina, pretože analógia k procesom medzinárodného obchodu a trhovej konkurencie prebiehajúcich v politickom a ekonomickom prostredí bola prevzatá z Malthusovej práce a dostala označenie sociálny darwinizmus. Ďalším paradoxom je to, že otec tohto termínu, filozof a sociológ *Herbert Spencer* (1820 – 1903) bol ovplyvnený Lamarckovou evolučnou teóriou, ktorá zdôrazňovala (zamýšľanú) adaptáciu organizmov v prostredí prostredníctvom učenia a osvojením si zvykov (Livingstone, 1992). Bolo to v čase, keď Darwinova teória upadala na význam, nielen kvôli jeho smrti, ale aj s neriešenými otázkami variability a dedičnosti (Rosser, 2011).

Hodgson (2005) uvádza, že Spencerova analógia spoločnosti k živému organizmu ešte nie je zárukou organickej. Spoločnosť uvažoval ako súbor jednotlivcov,

ktorí sledujú svoj vlastný prospech. Preto Darwinova verzia prírodného výberu tých najschopnejších jedincov, ktorá sa uskutočňovala v dlhších časových dimenziách, svojvoľne a bez účelu, nenašla miesto v sociálnej teórii, nakoľko v nej chýbal prvok vedomého individuálneho konania s jasným cieľom. Nezmenili to ani takí ekonómovia ako Walras, Pareto alebo Marshall. Nakoniec začiatky Darwinovho evolučného myslenia v sociálnych vedách vrátane geografie sa v plno rozsahu začínajú prejavovať v súvislosti s rozvojom Americkej inštitucionálnej ekonomie, neo-schumpeteriánskou evolučnou koncepciou existencie firiem a teóriou systémov (Rosser, 2011, s. 127). V geografii sa rozvíjajú dva prístupy: evolučne orientovaná ekonomická geografia (Boschma a Frenken, 2006) a koncept závislosti na predchádzajúcom vývoji (Martin a Sunley, 2006).

Aplikácia sociálneho darwinizmu bola výsadou imperialistických krajín a súčasťou britskej, nemeckej a francúzskej expanznej zahraničnej politiky (Daněk, 2013, s. 31). Vzťahy medzi geografiou a politickými zámermi v iných častiach sveta dostali názov geopolitika. *Halford MacKinder (1861 – 1947)* bol presvedčený, že objaviteľská tradícia sa dostala do krízy, keďže všetky miesta na zemi boli objavené a imperialistickým plánom stál v ceste fakt, že geografia kolonizovaných oblastí bola spoločnosťou nepoznaná (Cresswell, 2013, s. 43). Geografiu bolo potrebné priniesť ľuďom, inštitucionalizovať ju. Podľa Nayaka a Jeffreyho (2011, s. 13) inštitucionalizácia geografie tak znamenala vznik prvých geografických spoločností, najmä v Británii, ale zároveň poskytovala tesnejšie prepojenie geografických otázok so záujmami imperiálnej expanzie.

V Nemecku geopolitiku rozvíjal *Friedrich Ratzel (1884 – 1904)* v koncepte „*žitého priestoru*“, ktorý vyjadroval situáciu, že štáty prirodzene expandujú pokiaľ nenarazia na odpor silnejších štátov (Cresswell, 2013, s. 45). Štát definuje ako vyvíjajúci sa organizmus evolučnou cestou. Využíva analógiu organizmu, ktorá bola odvedená z evolučnej teórie, ale aj holistickú filozofiu „*celku*“, ktorú používal Ritter.

Ratzel je aj tvorcom doktríny environmentálneho determinizmu, podľa ktorej prírodné prostredie určujúcim spôsobom ovplyvňuje ľudskú činnosť a kultúru. Vo svojom hlavnom diele „*Antropogeografia I a II*“, sa pokúsil ukázať, v akom rozsahu ľudstvo žije pod vplyvom prírodných zákonov, z čoho vyplýva, že územné diferencie v prírodných podmienkach determinujú priestorové rozloženie a charakter ľudskej aktivity. Pri písaní tohto diela ho ovplyvnil nemecký evolučný teoretik Mortiz Wagner, ktorý tvrdil, že Darwin v procese evolúcie nedocenil význam migrácie a geografickej izolácie. Wagner sa síce nezaoberal migráciou ľudí, ale rastlinami a zvieratami, no jeho myšlienka, že boj všetkých živočíchov o priestor, potravu a reprodukciu, či zápas o život predstavuje prvotný impulz pre migráciu (Holt-Jensen, 2009, s. 63-64).

Podľa Livingstona (1992) je Ratzelovu „*Antropogeografiu*“ najvhodnejšie vnímať ako pokus o situovanie humánnej geografie do prírodovedného rámca. Nakoniec treba upozorniť na fakt, že myšlienky boja o prežitie a zlepšenia kvalít ľudskej rasy – eugenika prerástli do nacistickej ideológie. Nemecká geopolitika bola nepriamo zodpovedná za prepojenie medzi environmentálnym determinizmom, rasizmom a nacizmom (Castree, 2005, s. 55-56).

Ruský geograf Piotr Kropotkin rozvíjal celkom iný teoretický rámec, ktorý na rozdiel od environmentálneho determinizmu zdôrazňoval význam spolupráce a vzájomnej pomoci ako mechanizmu prežitia – sociálny anarchizmus. Veril, že centralizované inštitúcie bránia rozvoju spolupráce jednotlivcov, podporovali nerovnosť a obmedzovali hospodársky pokrok. V kontexte geografických znalostí zastával iný názor ako MacKinder. Poznanie iných kultúr, civilizácií a spôsobov života zvyšujú našu schopnosť komunikovať a sú nevyhnutným predpokladom pre medzinárodnú spoluprácu a solidaritu (Holt-Jensen, 2009). Svojim spôsobom sa Kropotkin považuje za priekopníka kritickéj (radikálnej) geografie.

Evolučné koncepcie sú v humánnej geografii konceptualizované v rôznych podobách. Darwinovo učenie podľa Stoddarta (1966) preniklo do geografie v podobe štyroch tém:

- idea zmeny v čase, na základe ktorej vznikla myšlienka „životného cyklu“ v geomorfológii, ale aj v ekonomickom prostredí, v ktorom sa ekonomika (firmy, produkty, zisky) vyvíjajú cez rôzne vývojové štádia – od obdobia vzniku, cez fázu zrelosti, nasýtenia až po úpadok alebo zánik (Schumpeter, 1939; Vernon, 1966),
- idea organizácie prenikla do štúdia humánnej ekológie v snahe vysvetliť fungovanie spoločnosti v priestore pomocou analógií z biologického prostredia, kedy sa mesto pokladalo za sociálny organizmus, ktorý sa vnútorne vyvíja a interaguje s vonkajším prostredím. V 30-tych rokoch 20. storočia sa chicagská škola humánnej ekológie zaoberala problémami sociálno-priestorovej organizácie spoločnosti v urbánnom prostredí (Burgess, 1925). Pomocou biologických konceptov invázie a sukcesie bol vysvetľovaný priestorový proces prenikania progresívnejších elementov (majetnejších obyvateľov) do centrálnych priestorov miest na úkor tých menej vyspelých,
- idea boja o život, v ktorom prežije ten najzdatnejší bola prevzatá z Mathusovej práce (Castree, 2005, s. 53). V prípade ekonomického a politického prostredia je tento boj riadený prostredníctvom trhu a súťaže v duchu „*laissez faire*“ a myšlienok individualizmu a slobody (Holt-Jensen, 2009),
- náhodný charakter zmien sa v čase determinizmu, kedy sa evolučná teória formovala, nepovažoval za podstatný aspekt evolúcie. Záujem o stochastické procesy vzišiel práve z kritiky environmentálneho determinizmu.

Rozhodujúca zmena Darwinovej teórie sa prejavila v metodologickej rovine, keď pôvodné teleologické učenie o účelnosti bolo nahradené kauzálnym vysvetľovaním s cieľom hľadania prírodných zákonov a induktívne zdôvodnenie javov nahradilo hypoteticko-deduktívny postup (Holt-Jensen, 2009).

6.3 Univerzálny darwinizmus v sociálnych vedách a jeho limity

Vplyv darwinizmu bol silný nielen na rozvoj sociálneho myslenia, ale aj na rozvoj vedy ako takej, pretože umožnil zladit' a vysvetliť princípy vývoja prírodného prostredia a spoločnosti. Nielen vesmír, ale aj ekonomické a sociálne prostredie sa

javili ako stále vyvíjajúci a meniaci sa systém, kde zložitejšie štruktúry vznikali z jednoduchších foriem. Ale zatiaľ čo v biologickom svete znamená evolúcia pohyb smerom k väčšiemu poriadku a komplexnosti, tak vo fyzikálnom svete dochádza k opačnému pohybu smerom k narastajúcemu chaosu (Capra, 2002, s. 79). Otázka znie, kam smeruje evolúcia v geografickej realite (v ekonomike a kultúre)?

V tomto ohľade je veľmi inšpirujúci Hamplov (1998) pohľad na vývoj geografickej reality. Vychádzajúc z jeho klasifikácie reálnych systémov evolučnú teóriu nachádzame v princípe vývojovej zložitosti a raste vnútornej zložitosti. V prvom prípade sa rešpektuje hlboká súvislosť medzi evolúciou prírodného prostredia, biologických druhov a rozvojom kognitívnej stránky ľudského poznania. Evolúcia postupuje ruka v ruku s transformáciou zemského povrchu, teda od anorganického prostredia k biosfére a spoločenským systémom (Capra, 2009). Z časového hľadiska možno povedať, že s rastom vyvinutosti celku (pasívny, semiaktívny a aktívny systém) sa zvyšuje jeho rozmanitosť, zložitosť, organizovanosť jeho štruktúry a jeho vzťah k vonkajšiemu prostrediu, pričom sa zvyšuje jeho relatívna autonómia a aktívita.

Druhý princíp vnútornej zložitosti je predmetom záujmu teórie komplexity. S rastom vnútornej zložitosti komplexu dochádza k nahradzovaniu vnútorných podmieneností vonkajšími, teda geneticky založenej integrity elementov integritou koexistenčnou, resp. ekologickou. To znamená, že kým elementárna úroveň vykazuje druhovú homogenitu, ktorá je vnútorne (geneticky) podmienená, tak komplexy predstavujú súbor rozmanitých, heterogénnych prvkov, ktoré sú podmienené vplyvom vonkajšieho prostredia (Hampl, 1998, s. 34). Humánna geografia študuje systémy, ktoré sú síce menej komplexné, ale zato mimoriadne kognitívne a interaktívne s emergentnými vlastnosťami (ľudia, firmy, inštitúcie). Naopak environmentálne vedy študujú mimoriadne komplexné systémy (krajinu, prostredie), ktoré nemajú kognitívne vlastnosti, pretože sú kolektívnym výsledkom ľudských aktivít.

Viacerí sociálni vedci a teoretici Darwinovu teóriu využívajú ako univerzálnu platformu k poznaniu evolučných vlastností všetkých vyvíjajúcich sa systémov (Dawkins, 1983; Hodgson, 2002; Essletzbichler a Rigby, 2007 a iní). Univerzálny darvinizmus vychádza z ontologickej koncepcie, ktorá hovorí, že ľudia sú produktom prírodného výberu a ekonomické aktivity vyplývajú z ľudskej činnosti, preto správanie ekonomických aktérov by malo byť vysvetľované Darwinovými evolučnými princípmi. Do sociálnych vied prenikli v podobe biologických analógií a na sociálnu realitu upravených metafor ako variabilita, dedičnosť, prírodný výber (Hodgson, 1993; Nelson a Winter, 1982).

Organická ontológia vyjadruje situáciu, kedy vzťahy medzi entitami sú vnútornej povahy. Rozhodujúce vlastnosti elementov sú považované za výsledok vzťahov medzi nimi. Evolúcia je pohyb z vnútra. Tento pohyb možno vyjadriť aj v jazyku komplexity pojmom samoorganizácia. Podľa viacerých autorov (Kaufmann, 1993; Witt, 1997) je samoorganizácia vhodnou alternatívou biologických analógií, ktorá vysvetľuje evolúciu ekonomických štruktúr z pohľadu rastúcej (vnútornej) organizácie a komplexnosti. Výhody prístupu samoorganizácie spočívajú v tom, že tento analytický rámec zahŕňa také kategórie ako ireverzibilita času, emergentnosť,

štrukturálne zmeny a ich nelineárnosť a neurčitost', ktoré sa môžu zakomponovať do empirie a formálne vyjadriť k histórii pomocou zákona entropie.

Hodgson a Knudsen (2006) kritizujú tento princíp samoorganizácie a stotožňujú ho s ontogenézou, ktorá súvisí s rozvojom a rastom konkrétnych entít (firma) od jeho vzniku po jeho zánik. Na druhej strane fylogenetický proces hovorí o viac generačnom vývoji viacerých entít (firiem) zúčastňujúcich sa evolúcie. Nakoniec P. Allen ako prvý argumentoval, že pre vybudovanie komplexného analytického rámca evolúcie ekonomiky je nevyhnutné akceptovať tak koncepty plynúce z evolučnej biológie napr. selekcia, ako aj prístupy, ktoré zastrešuje veda o komplexite napr. samoorganizácia (Foster a Metcalfe, 2001).

Avšak kým vysvetľovacia sila Darwinovej teórie vo vzťahu k evolučným javom v rámci prírodného a biologického sveta je samozrejماً, význam pre sociálnu realitu, kde sa stretávame s ľudskou inteligenciou a intencionalitou je nejasný a diskutabilný (Witt, 2002, s. 9). Ukazuje sa, že univerzálny darwinizmus má obmedzenia ak ho chceme aplikovať v sociálnej a kultúrnej oblasti, kde sú významné nielen procesy vedomia a učenia, ale aj kolektívne nadobudnuté formy poznania a rôzne iné inštitucionálne formy, ktoré sa získavajú a predávajú vo fylogenetickú evolúciu.

Preto iná skupina autorov (Witt, 2003; Cordes, 2006) tvrdí, že hypotéza ontologickej kontinuity je iným pohľadom na evolúciu spoločnosti: ľudský druh je výsledkom prírodnej (Darwinovej) evolúcie, prírodná evolúcia zase mení tvar krajiny a definuje obmedzenia pre človekom vytvorenú kultúrnu evolúciu. Dostávame sa k pojmu ontologická kontinuita, ktorý prepája biologickú a kultúrnu evolúciu, pričom mechanizmy a zákonitosti týchto dvoch oblastí sa líšia (Cordes, 2006, s. 531). Darwinová teória je vhodná pre vysvetlenie dynamiky biologickej evolúcie, (napríklad prežitie a správanie sa v rozmanitých podmienkach), ale je málo vhodná na to, aby objasnila dynamiku kultúrnej evolúcie, ktorá je založená na vyvinutých kognitívnych schopnostiach ekonomických aktérov (učenie, predstavivosť, kreativita), ktoré sa ukladajú s zdokonaľujú z generácie na generáciu v sociálnej pamäti.

Takéto chápanie evolúcie predkladá T. de Chardin (1955). Evolúciu vidí ako vývoj nielen anorganickej a biologickej zložky, ale aj nemateriálnej (rozumovej) zložky v procese vývoja „spirituality“ z materiálneho a biologického sveta. Podľa Chardina s prechodom od neživých k živým a mysliacim systémom dochádza k uvedomovaniu si a presahu samého seba a k rozvoju duchovnej sféry života, čo možno považovať za najvyšší stupeň evolúcie života. Capra (2009) uvádza, že kým sa anatomická stavba človeka (štruktúra tela, mozgu) prestala meniť asi pred 50 tisíc rokmi, tak životné podmienky, ako aj samotné myslenie ľudí sa hlboko zmenili a naďalej sa rýchly tempom menia. Evolúcia sa posunula od genetickej cez sociálnu ku kultúrnej.

Andrášik (1995, s. 683) istým spôsobom pripisuje biologickej evolúcii tak ontogenetický aj fylogenetický charakter, kým kultúrnej evolúcií iba fylogenetický charakter, keď tvrdí, že „ontogenéza prebieha na úrovni individuálnych subjektov, t. j. subjektov so ‚spojitým‘ životom s neurčitou ale konečnou dĺžkou života (učenie v bežnom zmysle slova, t. j. učenie, ktoré prebieha v centrálnej nervovej sústave daného jedinca), a fylogenéza prebieha na úrovni celej populácie, ktorá žije v ‚dis-

krétnom‘ čase, kde jedinci, ktorí populáciu tvoria, majú obmedzenú dĺžku života, ale generačne sa prekrývajú a je v istých prirodzených podmienkach – za istých predpokladov – nesmrteľná (proces učenia prebieha v samotných cirkevných, politických, kultúrnych, či sociálnych štruktúrach a v dvoch fondoch sukcesie v genofonde – dedičná informácia v biologickom zmysle slova a v ‚memofonde‘ – dedičná informácia v kultúrnom zmysle slova)“.

7 KULTÚRNA TEÓRIA

Ako sme spomínali prevládajú predstavy, že kultúra akú poznáme dnes stojí na konci evolučného reťazca. Základom kultúrnej evolúcie a kultúrnej dynamiky je vedomie, kognitívny proces, učenie, kolektívna (sociálna) pamäť, ktoré produkujú kultúrne hodnoty, ideológiu, identitu. *Pitirim Sorokin (1889 – 1968)* zmapoval pravidelné zmeny hodnotových systémov. Syntéza západných dejín je založená na periodickom opakovaní troch základných hodnotových systémoch: zmyslový, ideový a idealistický. Pre zmyslový systém platí, že konečnou realitou je hmota a spirituálne javy sú iba jej prejavom. Ideový systém je zásadne odlišný a verí, že pravdivá realita leží mimo hmotný svet, v duchovnej oblasti a znalosti možno získať vnútornou skúsenosťou. Vzájomná súhra, syntéza zmyslových a ideových prejavov ľudskej kultúry produkuje tretí typ hodnotového systému: idealistický (Capra, 2002).

V Sorokinovom modeli predstavuje ideový systém náboženskú kultúru stredoveku, ktorý je nahradený idealistickým systémom v období v 15. a 16. storočí – známe kauzy Galileo a Kopernik. Nakoniec sa presadil systém zmyslovej kultúry v 16. až 19. storočí v projekte osvietenstva. 20. storočie Sorokin vidí ako úpadok zmyslových ideí a opätovný vzostup nových podôb ideových názorov (xenofóbie, rasizmus, komunizmus, nacionalizmus, terorizmus).

Na Sorokinove myšlienky nadviazal Toynbee (1995), ktorý uvádza, že na kultúrnu dynamiku pôsobí vplyv inej civilizácie (1), alebo rozpad jednej, či viacerých civilizácií staršej generácie (2). Tento základný model vzniku civilizácií nazýva „akcia a reakcia“, kedy akcie prichádzajúce z prírodného, alebo z vnútra sociálneho prostredia, vyvolávajú reakciu v spoločnosti a prinútiť ju vstúpiť do civilizačného procesu. Dosiahnutím vrcholu vitality dochádza k strate flexibility, civilizácia nie je schopná ďalej pokračovať v tvorivom procese kultúrnej evolúcie, stane sa uniformná, uzamknutá, dogmatická s nedostatkom kreativity a nutne je vystriedaná inou. Zjednodušený model vývoja spoločnosti by sa dal opísať ako prechod od tradičných a veľkých civilizácií (antická, rímska) k moderným a revolučným spoločnostiam (anglosaského, alebo francúzskeho typu) (Capra, 2002).

Predchádzajúce koncepty kultúrnej evolúcie sú v kontraste s Fukuyamom (2002). Jeho publikácia „*Koniec histórie a posledný človek*“ vychádza z hegelianskej filozofie, podľa ktorej vývoj ľudských spoločností sa chápe ako evolučný proces, ktorý má svoj koniec, idúci od jednoduchých kmeňových spoločností, cez rôzne monarchie a feudálne aristokracie, až k modernej liberálnej demokracii. Libe-

rálna demokracia predstavuje koniec dejín, pretože žiadne iné spoločenské zriadenie nedokáže lepšie uspokojovať ľudské (materiálne) potreby. V podobnom duchu sa vyjadruje aj Schumpeter, avšak predpokladá postupnú (evolučne dlhú) samolikvidáciu kapitalizmu, ktorá vyústi v socialistické usporiadanie (Schumpeter, 1942). Nedostatkom oboch teórií je to, že predpokladajú konečné štádium evolúcie ľudstva.

Esencializmus a sociálny konštruktivizmus vo výskume identít

Jednou z najvýznamnejších diskurzívnych dualít v spoločenských vedách je explanácia genézy a vývoja spoločenských javov a najmä identít z hľadiska participácie jednotlivca či skupiny na jej tvorbe. Tieto názory sa kumulovali v dvoch základných prístupoch, ktorých poznanie je kľúčové aj pre humánnu geografiu a smerovanie jej paradigiem. Oba prístupy, ktoré sa síce vyvinuli a vyvíjajú mimo rámca humánnej geografie veľmi dobre explanujú povahu najmä kolektívnych identít, ktoré sú v jazyku humánnej geografie súčasťou demografických štruktúr.

Identita je nesmierne zložitým fenoménom v sociálnych a spoločenských vedách. Otázka identity nie je iba otázkou psychológie, etnológie a sociológie, ale aj politológie a humánnej geografie. Úlohou humánnej geografie vo vzťahu k identitám je skúmanie, aká je tu miera vplyvu priestorových vzťahov a aké aspekty formovania identity sú podstatné. Hľadá odpoveď na otázku ako to, kde sa v priestore nachádzame ovplyvňuje identity a zároveň ako nás identifikujú ostatní (Panelli, 2004, s. 137). Výhodou prístupu humánnej geografie je, že dokáže kombinovať zaujatie nielen v oblasti sociálnych procesov, čo je predovšetkým devízou sociológie, ale aj zahrnutie priestorových dimenzií, keďže otázka priestoru vystupuje v takých problémoch, ako sú konštruovanie identity, vyznačenie hraníc a odlišovaním a vylučovaním iných. Z kolektívnych sociálnych identít je najzaujímavejšou a najdiskutovanejšou práve etnická identita.

V zmysle definície autorov H. Tajfela a J. Turnera (2004, s. 376-377) je základným kritériom skupinovej príslušnosti zaradenie sebou samým, ale aj ostatnými, do určitej skupiny. Skupina je definovaná ako zoskupenie jednotlivcov, ktorí vnímajú seba samých ako členov rovnakej sociálnej kategórie, dosiahli určitý stupeň sociálneho konsenzu o hodnotení vlastnej skupiny a členstva v ňom. Sociálne skupiny umožňujú definovanie jednotlivca v relačnom a komparatívnom význame: ako rovnakého alebo odlišného (lepšieho alebo horšieho) ako nečlenovia vlastnej skupiny. Z týchto predpokladov sa formuje sociálna identita, ktorá zahrnuje práve ten obraz o sebe samom, ktorý je odvodený od sociálnych kategórií a jednotlivec ju vníma ako príslušnosť k skupine (v pozitívnom ale aj negatívnom význame).

Problematika formovania príslušnosti k sociálnej skupine a tvorbe identity je asi najviac zlomovým bodom. Esencialistické teórie ju totiž chápu ako pripísanú, vrodenu a najmä nemennú, pričom konštruktivistické teórie vidia ich tvorbu ako dôsledok interakcie medzi etnickými (sociálnymi) skupinami. Zaujímavé postavenie majú v tomto smere aj kultúrne črty jednotlivca. Podľa M. Ferencovej (2005, s. 37) je ich počet v podstate nekonečný – vždy je možné nájsť nové a nové. Záleží len na nás, ktoré črty budeme považovať za kľúčové. Ak sú následne kultúrne podob-

nosti a odlišnosti identifikované a konštruované, musia byť podľa Ferencovej konštruované aj kultúrne celky, ktoré majú byť založené na ich existencii.

Často spoločným prístupom v tejto oblasti je v našich podmienkach stále preferované esencialistické videnie týchto identít, ktorých prejavy sme naznačili skôr (Majo, 2014). Najsilnejšou spoločnou vlastnosťou tohto prístupu je pohľad na etnické skupiny ako uzavreté, s malým dôrazom na interakciu s inými identitami a presne definovanými a univerzálnymi vlastnosťami s minimálnym pohľadom na priestorové variability. Z hľadiska prístupu k údajom o týchto identitách je takmer výlučným zdrojom sčítanie obyvateľstva a neraz ju charakterizuje frenetická snaha o hľadanie „presnejších“ údajov o jednotlivých identitách, ktoré sa napríklad prejavuje vždy presnejšími údajmi o Rómoch. Pritom na riešenie sociálnych problémov, ktoré sa s touto etnickou skupinou spájajú je poznanie ich počtu zbytočným.

Jedným z dôsledkov esencializovania je aj prehnané pripisovanie kultúrnych, demografických, či sociálnych vlastností jednotlivým etnickým, či konfesijným skupinám. Tu je potrebné poukázať na poznanie amerického geografa W. Zelinského (1993, s. 120), podľa ktorého je etnicita jednoznačne „historickým fenoménom“, ktorý je viac časovou ako primordiálnou premennou, a je skôr viac-aspektovou entitou podmienenou okolnosťami a uhlom pohľadu a je premenlivá nielen v čase, ale aj v spoločenských a geografických podmienkach. Slovník humánnej geografie definuje etnicitu z konštruktivistického pohľadu ako „kreatívnu a komplexnú reakciu na individuálne a spoločenské sily“ a etnicita zároveň „nemusi byť stabilnou v čase a môže byť manipulovateľná, zmenená a transformovaná vzhľadom na to, že etnické kategórie sú závislé od širších spoločenských, ekonomických a politických dynamík“ (Li a Skop, 2009, s. 616). Kľúčovou otázkou v aktuálnom výskume v humánnej geografii už nie je hľadanie odpovedí, kde a aké etnicity sa v priestore nachádzajú, ale ako tieto etnicity formujú priestor samotný.

Z metodologického a filozofického prístupu k výskumu spoločenských identít je zrejmé, že sa tento fenomén pomerne výrazne odlišne vníma v oboch pohľadoch. Zdá sa však, že s ohľadom na reálne postavenie etnicity v spoločnosti možno súhlasiť s J. Tancerom (2009, s. 349), že najvýraznejším konfliktom v súčasnom ponímaní etnicity je práve otázka, ako sa latentná etnicita stáva explicitnou, čiže akými mechanizmami sa vnímanie odlišností mení na vytyčovanie sociálnych hraníc. Podľa M. Nasha (1996, s. 24), totiž ak existuje skupina, musia existovať určité sociálne hranice a tam, kde sú hranice musí existovať aj mechanizmus na ich udržiavanie.

8 ZÁVER

Napriek tomu, že príbeh poznávania geografickej reality bol v minulosti prevažne vnútornou záležitosťou geografie, súčasné výskumy sú z veľkej miery externalistickej povahy. Formovanie súčasnej podoby geografie bolo komplikované, ako aj názory na to, či je priestorová, kontextuálna (v zmysle miesta) alebo inštitucionálna (v zmysle pragmatickosti). K týmto sporom sa viažu aj jej nedoriešené otázky v teoreticko-metodologickej rovine.

V geografii sa vystriedali viaceré spôsoby poznávania geografickej reality. Najprv sa pozorovali a popisovali prírodné a kozmické javy, neskôr sa kozmografia mení na navigačnú geografiu, ktorá otvorila cestu objaviteľskej geografii. Nadobudnuté poznatky sa postupne inštitucionalizovali (Heffermen, 2009; Holt-Jensen, 2009). Kríza tradičnej geografie sa objavila v 18. a 19. storočí, kedy všetky biele miesta na mape boli zapísané. Geografia stratila svoj dôvod existencie a bolo treba predstaviť nový model geografie. Kým prírodné vedy študujú elementy živej a neživej prírody, sociálne vedy zase ľudí, komunity, štáty a ich ekonomiky, kultúru. Otázka znie, čím by sa mala zaoberať geografia? Zdá, že sú to vzťahy medzi prírodnými a sociálnymi elementmi v rôznych kontextoch.

Gregory a Castree (2012) tvrdia, že sa skončilo obdobie, kedy filozofia diktovala a geografia poslúchla. V postmodernej dobe je filozofia považovaná za jeden z viacerých zdrojov poznania. Filozofické smery sú nahradené pohľadmi jednotlivých filozofov pri riešení aktuálnych ekonomických, politických a morálnych otázok. Ukázalo sa, že filozofia nevie odpovedať na konkrétne problémy sociálnej praxe, čo umožnilo vzniknúť sociálnej vede – sociológii, ekonómii, kulturológii, t. j. vedám, v ktorých vystupoval človek ako hlavný faktor spoločenského vývoja. Na druhej strane niektoré sociálne vedy ako ekonómia alebo humánna geografia začali svoju metodológiu vyživovať z prostredia fyziky, biológie, štatistiky.

Ako píše Hefferman (2009, s. 3) neexistuje jedna história geografie, ale množstvo rôznych, často konkurenčných verzií minulosti. Vo väčšine prípadov sa výklad histórie geografického myslenia podriaďuje účelu. Napríklad radikálna geografia a neomarxistická perspektíva bude pri štúdiu priestorových nerovností vychádzať z filozofie Hegelovej dialektiky, sociálnej teórie Marxa a Lefebvrea. Alebo priestorová geografia a (nová) ekonomická geografia pristupuje k vysvetľovaniu síce tých istých priestorových rozdielov, ale z odlišnej filozofickej perspektívy. Uvažuje prírodnú a analytickú filozofiu, inšpiruje sa ekonomickou teóriou.

Celé úsilie závisí na tom, čo je cieľom výskumu, na čo chceme poukázať. V krajných prípadoch možno geografické výskumy rozdeliť na idealistické alebo objektivistické a realistické alebo subjektivistické. Idealistické sú hnané liberálnou ideológiou, metodologickým individualizmom, slobodou a racionalitou, východiskami objektívnej reality, neopozitivistickým spôsobom napĺňania cieľa a tesnejším kontaktom s ekonómiou, fyzikou, matematikou a konceptmi teórie komplexity. Realistické sú viac kritické k prevládajúcim ideológiám, uvažujú metodologický pluralizmus, relatívnu slobodu a obmedzenú racionalitu, objektívna realita je nimi reprezentovaná zdržanlivo, prevládajú fenomenologické a existenciálne spôsoby vykladania cieľov s tesnejším kontaktom s kultúrnou teóriou, filozofiou, semiotikou a analógiami s teóriou komplexity (tab. 3).

Johnston (2005) celkom legitímne uvažuje a pýta sa, ktoré teoretické a konceptuálne východiská geografiu spájajú. Je to miesto, región, krajina? Je to priestorovosť, veľkosť, vzdialenosť? Alebo je to identita, moc, sieť? Peet (1998, s. 1) uvádza, že aj v rámci jednotlivých termínov nepanuje zhoda o tom, čo tieto termíny zastupujú alebo reprezentujú. Napríklad „priestor“ sa chápe ako produkt trhových síl v prípade radikálnych geografov, ale aj ako geometria vzťahov v prípade priestorových

geografov alebo aj ako súbor vzájomne na seba pôsobiacich rozličných aktérov, kultúr a politik v prípade postštrukturalistických geografov (Rusnák et al., 2014). Divergencia a diverzita nahradila súdržnú a jednotnú geografiu. Kým humánna geografia sa viac prikláňa k sociálnym a humanitným vedám, tak fyzická geografia k environmentálnym vedám. Zdá sa, že čo kedysi fungovalo pohromade (vyčerpávajúce opisy regiónov, regionálne syntézy, integrujúci prístup) sa v súčasnosti rozpadá (Johnston, 2005, s. 11). Názory sa rozchádzajú aj na to, aká by mala byť humánna alebo ekonomická geografia. Má byť viac priestorová, geometrická, ekonomická, alebo má byť viac o mieste, kontexte, inštitúciách?

Tabuľka 3 Premeny vedeckej metódy v histórii vedy

	<i>Projekt osvietenstva</i>	<i>Postmoderná odozva</i>
Ontológia	Svet objektov a faktov je nezávislý od spôsobov, ktoré ich reprezentujú.	Javy reality závisia na tom ako sú reprezentované.
Epistemológia	Pravdivé poznanie vychádza z toho, ako svet aktuálne poznáme.	Pravda je hocičo, na čom sa dohodneme.
Subjekt poznávania	Racionálny ľudský subjekt je univerzálny základ produkujúci poznatky.	Ľudský subjekt je decentralizovaný, riadený všetkými druhmi nevedomých a iracionálnych túžob.
Objekty poznávania	Pozorovania sú neutrálne a nemajú žiaden vplyv na pozorované veci.	Poznanie a moc sú vzájomne konštituované.
Reprezentácia reality	Písanie je neproblematická reprezentácia poznania.	Reprezentácia nie je transparentná, nevyhnutne narúša, ohýba a ovplyvňuje veci, ktoré reprezentuje.

Zdroj: Hoggart, 2002, s. 2, upravené autormi

Zdá sa, že geografia podľa Peeta (1998) trpí krízou identity, nakoľko študuje vzťahy medzi rôznymi elementmi prírodnej a sociálnej reality, ako aj vzťahy v rámci nej. Tento stav je spôsobený importom teórii, metód, analytických rámcov a empirických poznatkov z negeografického prostredia. Nie je to výsledok stagnácie alebo krízy geografie, ako by sa mohlo na prvý pohľad zdať, práve naopak, je to invencia, kreativita a pragmatickosť geografov zapojiť sa do riešenia spoločenských problémov. Ak prijmeme predpoklad angažovanosti geografov v politickom, ekonomickom, environmentálnom a plánovacom diskurze, tak musíme poznať aj teoretický a filozoficko-metodologický rámec spoločenských a prírodných vied. Geografia by sa nemala považovať za syntetickú, ale za komplexnú vedu spájajúcu systém prírodných a sociálnych poznatkov.

PodĎakovanie

Príspevok vznikol s podporou Agentúry na podporu výskumu a vývoja v rámci riešenia projektu č. APVV-0018-12 „Humánnogeografické a demografické interakcie, uzly a kontradikcie v časopriestorovej sieti“.

Literatúra

- AITKEN, S., VALENTINE, G. 2006. Ways of Knowing and Ways of Doing Geographic Research. In Aitken, S., Valentine, G. *Approaches to Human Geography*. London: Sage, s. 1-12.
- ANDERSON, W. P. 2012. *Economic Geography*. London: Routledge.
- ANDRÁŠIK, L. 1995. Kvalita transformácie: Prvotný pokus o zarámovanie kvality transformačného procesu ako evolučnej entity. *Ekonomický časopis*, 43, 9, s. 683-698.
- BARNES, T. 2009a. Hermeneutics. In Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M. J., Whatmore, S. (eds.) *The dictionary of human geography*. 5th edition, London: Wiley Blackwell, s. 328-329.
- BARNES, T. 2009b. Positivism. In Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M. J., Whatmore, S. (eds.) *The dictionary of human geography*. 5th edition, London: Wiley Blackwell, s. 557-559.
- BARNES, T. J. 2012. Reopke Lecture in Economic Geography: Notes from the Underground: Why the History of Economic Geography Matters: The Case of Central Place Theory. *Economic Geography*, 88, 1, s. 1-26.
- BEINHOCKER, E. D. 2006. *The Origin of Wealth: Evolution, Complexity and the Radical Remaking of Economics*. London: Random House.
- BENNETT, D. 2009. Positivism/Positivist geography. In Kitchen, R., Thrift, N. (eds.) *The International Encyclopedia of Human Geography*, vol. 8. Oxford: Elsevier, s. 295-311.
- BERTALANFFY, VON, L. 1972. *Člověk, robot a myšlení: psychologie v moderním světě*. Praha: Svoboda (pôvodné vydanie v roku 1967). Robots, men, and minds: Psychology in the modern world. New York: G. Braziller).
- BEZÁK, A. 2008. Quo vadis kvantitatívna geografia? *Acta Geographica Universitatis Comenianae*, 50, s. 79-95.
- BLAŽEK, M., ĐURČEK, K., ROJKA, E. 2006. *Filozofický a fyzikálny pohľad na vesmír*. Bratislava: VEDA
- BLAŽEK, M., ROCHOVSKÁ, A. 2006. *Feministické geografie*. Bratislava: Geo-grafia.
- BLAŽEK, J., UHLÍŘ, D. 2011. *Teorie regionálního rozvoje*. Praha: Karolinum Press.
- BOSCHMA, R. A., FRENKEN, K. 2006. Why is economic geography not an evolutionary science? Towards an evolutionary economic geography. *Journal of Economic Geography*, 6, 3, s. 273-302.
- BURGESS, E. W. 1925. The growth of the city: an introduction to a research project. In: Park, R. E., Burgess, E. W., McKenzie, R. D. (ed.) *The City*. Chicago: University of Chicago Press, s. 47-62.
- CAPRA, F. 1992. *Tao fyziky*. Bratislava: Gardenia (pôvodné vydanie, 1984. Tao physics. New York: Bantam books.
- CAPRA, F. 2002. *Bod obratu: Věda, společnost a nova kultura*. Praha: Maťa, Dharmagaia (pôvodné vydanie, 1982. The Turning Point: Science, Society and the Rising Culture. New York: Simon & Schuster).
- CAPRA, F. 2009. *Skryté súvislosti*. Bratislava: VSSS (pôvodné vydanie, 2002. The Hidden Connections: A Science for Sustainable Living. New York: Anchor Books).
- CASTRO, J. E. 2009. Functionalism (Including Structural Functionalism). In Kitchen, R., Thrift, N. (eds.) *The International Encyclopedia of Human Geography*, vol. 4, Oxford: Elsevier, s. 277-282.
- CASTREE, N. 2005. *Nature*. London: Routledge.
- CORDES, Ch. 2006. Darwinism in economics: from analogy to continuity. *Journal of Evolutionary Economics*, 16, 5, s. 529-541.
- CORPATAUX, J., CREVOISIER, O. 2007. Economic theories and spatial transformations: clarifying the space-time premises and outcomes of economic theories. *Journal of Economic Geography*, 7, 3, s. 285-310.
- CRESSWELL, T. 2013. *Geographic thought: a critical introduction*. Cambridge: John Wiley & Sons.

- CUMBERS, A. 2009. Marxism/Marxist Geography I. In Kitchen, R., Thrift, N. (eds.) *The International Encyclopedia of Human Geography*, vol. 6, Oxford: Elsevier, s. 461-473.
- ČERNÍK, V., VICENÍK, J. 2011. *Úvod do metodológie spoločenských vied*. Bratislava: IRIS.
- DANĚK, P. 2013. *Geografické myšlení: úvod do teoretických přístupů*. Brno: Muni Press.
- DAWKINS, R. 1983. Universal Darwinism. In Bendall D. S. (ed.) *Evolution from molecules to men*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 403-425.
- DEMERRIT, 1998. Science, social constructivism and nature. In Braun, B., Castree N. (eds) *Remaking reality*. London: Routledge, s. 173-93.
- DÉMUTH, A. 2013. *Filozofické aspekty dejín vedy*. Trnava: Filozofická fakulta.
- DIXON, D. P. 2006. Existentialism. In Warf, B. (ed.) *Encyclopedia of Human Geography*. Thousand Oaks: SAGE Publications, s. 143-144.
- ENTRIKIN, N. 1976. Contemporary Humanism in Geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 66, 4, s. 615-663.
- ESSLETZBICHLER, J., RIGBY, D. L. 2007. Exploring evolutionary economic geographies. *Journal of Economic Geography*, 7, s. 549-571.
- FAJKUS, B. 2005. *Současná filosofie a metodologie vědy. Vývoj, současnost' a perspektivy*. Praha: Akademia.
- FERENCOVÁ, M. 2005. Konštruktivistické a esencialistické prístupy k etnickej identite. Prehľad teórií a konceptu identity. In Marušiak, J., Ferencová, M. (eds.) *Teoretické prístupy k identitám a ich praktické aplikácie*. Bratislava: Ústav politických vied SAV, s. 31-42.
- FOSTER, J., METCALFE, J. S. 2001. *Frontiers of Evolutionary Economics*. Cheltenham: Edward Elgar.
- FUKUYAMA, F. 2002. *Konec dějin a poslední člověk*. Praha: Rybka Publishers (pôvodné vydanie v roku 1992. The End of History and the Last Man. New York: Free Press).
- GÁLIK, D. 2009. Racionalita a vedecká metóda. *Filozofia*, 64, 1, s. 1-8.
- GIDDENS, A. 1984. *The constitution of society: Outline of the theory of structuration*. Cambridge: Polity Press.
- GREGORY, D. 1978. *Ideology, science and human geography*. London: Hutchinson.
- GREGORY, D., CASTREE, N. 2012. *Human geography*. London: SAGE Publications Ltd.
- HAMNETT, C. 2003. Contemporary human geography: fiddling while Rome burns? *Geoforum*, 34, 1, s. 1-3.
- HAMPL, M. 1998. *Realita, spoločnosť a geografická organizácia: hľadání integrálného rádu*. Praha: DemoArt, Univerzita Karlova v Praze.
- HAMPL, M. 2008. Nomotetická nebo idiografická geografie: alternativnost nebo komplementarita? *Acta Geographica Universitatis Comenianae*, 50, s. 19-31.
- HARRIS, C. D. 1954. The market as a factor in the localization of production. *Annals of the Association of American Geographers*, 44, s. 315-348.
- HARVEY, D. 1969. *Explanation in Geography*. London: Edward Arnold.
- HARVEY, D. 1973. *Social justice and the city*. London: Edward Arnold.
- HARVEY, D. 2010. *The enigma of capital: and the crises of capitalism*. Oxford: Oxford University Press (preložené do slovenčiny v roku 2012)
- HEFFERNAN, M. 2009. Histories of geography. In Clifford, N., Holloway, S., Rice, S. P., Valentine, G. (eds.) *Key concepts in geography*. London: Sage, s. 3-20.
- HELLMAN, H. 2000. *Velké spory na poli vědy*. Ostrava: HELL.
- HODGSON, G. M. 1993. *Economics and Evolution: Bringing Life Back into Economics*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- HODGSON, G. M. 2002. Darwinism in economics. from analogy to ontology. *Journal of Evolutionary Economics*, 12, 3, s. 259-281.
- HODGSON, D. F. 2005. Decomposition and growth: biological metaphors in economics from the 1880s to the 1980s. In Dopfer, K. (ed.) *The Evolutionary Foundations of Economics*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 105-148.
- HODGSON, G. M., KNUDSEN, T. 2006. Why we need a generalized Darwinism, and why generalized Darwinism is not enough. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 61, 1, s. 1-19.

- HOGGART, K., LEES, L., DAVIES, A. 2002. *Researching human geography*. London: Arnold.
- HOLT-JENSEN, A. 2009. *Geography. History and Concepts: A Student's Guide*. 4th edition, London: Sage.
- HOLMWOOD, J. 2006. Funkcionalizmus a jeho kritici. In Harrington, A. et al. (eds.) *Moderní sociální teorie*. Praha: Portál, s. 133-160.
- CHOJNICKI, Z. 2011. Empirical-scientific model of geography. *Quaestiones Geographicae*, 30, 2, s. 7-22.
- CHRISTALLER, W. 1933. *Die zentralen Orte in Süddeutschland*. Jena: Gustav Fischer.
- IVANIČKA, K. 1987. *Základy teórie a metodológie socioekonomickej geografie*. Bratislava: Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo.
- JOHNSTON, R. J. 1986. *Philosophy and human geography: an introduction to contemporary approaches*. London: Edward Arnold.
- JOHNSTON, R. J., SIDAWAY, J. 2004. *Geography and Geographers*. London: Arnold.
- JOHNSTON, R. J., 2005. Geography – Coming Apart at the Seams? In Castree, N., Rogers, N., Sherman, D. (eds.) *Questioning Geography*. London: Blackwell Publishing Ltd, s. 9-25.
- KANT, I. 1979. *Kritika čistého rozumu*. Bratislava: Pravda.
- KASALA, K. 2003. Porozumenie ako cieľ regionálnogeografického prístupu. *Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comenianae, Geographica*, 42, s. 41-51.
- KEAT, R. 1981. *The politics of social science*. Oxford: Basil Blackwell.
- KELLER, J. 2001. *Úvod do sociologie*. Praha: SLON.
- KITCHIN, R. 2006. Positivist Geographies and Spatial Science. In Aitken, S, Valentine, G. (eds.) *Approaches to human geography*. London: Sage, s. 20-29.
- KREMPASKÝ, J. 2006. *Veda verzus viera?* Bratislava: Veda.
- KUHN, S. T. 1997. *Struktura vědeckých revolucí*. Oikoymenth, Praha, 206 s. (pôvodné vydanie v roku 1962. The structure of scientific revolution. University of Chicago Press, Chicago, p. 212).
- LAKATOS, I., MUSGROVE, A. 1970. *Criticism and the growth of knowledge*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LEFEBVRE, H. 1991. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
- LEŠKO, V., MIHINA, F. 1994. *Dejiny filozofie*. Bratislava: Vydavateľstvo IRIS.
- LI, W., SKOP, E. 2009. Ethnicity. In: Kitchin, R., Thrift, N. (eds.) *International Encyclopedia of Human Geography*, vol. 3, Oxford: Elsevier, s. 615-619.
- LIVINGSTONE, D. 1992. *The Geographical Tradition*. London: Wiley-Blackwell Publishing.
- MADDRELL, A. 2009. History of Geography. In Kitchin, R., Thrift, N. (eds.) *International Encyclopedia of Human Geography*, vol. 4, Oxford: Elsevier, s. 415-428.
- MAJO, J. 2014. Niekoľko poznámok k fenoménu etnicity v súčasnej slovenskej humánnej geografii. *Acta Geographica Universitatis Comenianae*, 58, 2, s. 149-172.
- MARTIN, R., SUNLEY, P. 2006. Path dependence and regional economic evolution. *Journal of Economic Geography*, 6, 4, s. 395-437.
- MASSEY, D. 1984. Introduction: Geography matters. In Massey, D., Allen, J. (eds.) *Geography matters!* Cambridge: Cambridge University Press, s. 1-11.
- MATLOVIČ, R. 2007. Hybridná idiograficko-nometická povaha geografie a koncept miesta s dôrazom na humánnu geografiu. *Geografický časopis*, 59, 1, s. 3-23.
- MARX, K., ENGELS, F. 1967. *The Communist Manifesto*. Harmondsworth: Penguin.
- MURPHY, A. T. 2009. Location Theory. In Kitchen, R., Thrift, N. (eds.) *The International Encyclopedia of Human Geography*, vol. 6, Oxford: Elsevier, s. 270-269.
- NASH, M. 1996. The Core Elements of Ethnicity. In Hutchinson, J., Smith A. D. (eds.) *Ethnicity*. Oxford: Oxford University Press, s. 24-28.
- NAYAK, A., JEFFREY, A. 2011. *Geographical Thought: An Introduction to Ideas in Human Geography*. Harlow: Pearson Education Limited.
- NELSON, R. R., WINTER, S. G. 1982. *An Evolutionary Theory of Economic Change*. Cambridge: Harvard University Press.

- PALUMBO, A., SCOTT, A. 2006. Klasická sociální teorie II: Karl Marx a Émile Durkheim. In Harrington, A. et al. (eds.) *Moderní sociální teorie*, Praha: Portál, s. 73-102.
- PANELLI, R. 2004. *Social Geographies. From difference to Action*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- PAULOV, J. 1986. Spory o pozitivizmus v súčasnej západnej geografii. *Geografický časopis*, 38, 2-3, s. 260-273.
- PAULOV, J. 1998. Niekoľko úvah o geografii na prelome 20. a 21. storočia a 2. a 3. tisícročia. *Acta Facultatis Studiorum Humanitatis et Naturae Universitatis Prešovensis, Folia Geographica*, 2, s. 11-22.
- PAULOV, J. 2000. K vývoju kvantitatívnej a teoretickej geografie. *Geografický časopis*, 52, 1, s. 3-14.
- PAULOV, J. 2001. K hypoteticko-deduktívnej metóde vo vedeckom bádani: niekoľko poznámok k štúdiu J. Urbánka Hypotéza v slovenskej geomorfológii. *Geografický časopis*, 53, 3, s. 211-215.
- PAULOV, J. 2006. K problému idiografickosti a nomotetickosti geografie s osobitným zreteľom na regionálnu geografii. *Acta Geographica Universitatis Comenianae*, 47, s. 27-33.
- PAULOV, J. 2008. Je geografia idiografická, nomotetická alebo idiograficko-nomotetická veda? *Acta Geographica Universitatis Comenianae*, 50, s. 5-18.
- PAULOV, J. 2009. Niekoľko poznámok k vzťahu k všeobecnej a regionálnej geografie v dejinách geografického myslenia. *Acta Geographica Universitatis Comenianae*, 53, s. 3-10.
- PAULOV, J. 2014. Dejiny geografie a jej vedecký status. *Geografický časopis*, 66, 1, s. 39-47.
- PEREGRIN, J. 2008. *Filozofia pro normální lidi*. Praha: Dokořán.
- PEET, R. 1998. *Modern Geographical Thought*. Oxford: Blackwell.
- PICKLES, J. 1985. *Phenomenology, science and geography: spatiality and the human sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- POPPER, K. R. 1995. *Věčné hledání. Intelektuální autobiografie*. Praha: Prostor.
- POPPER, K. R. 1997. *Logika vědeckého bádání*. Praha: OIKOYMENH.
- PRIGOGINE, I., STENGERS, I. 2001. *Řád z chaosu. Nový dialog člověka s přírodou*. Praha: Mladá (původné vydanie, 1984. Order Out of Chaos. Man's New Dialogue with Nature. London: Heinemann).
- ROCHOVSKÁ, A., KÁČEROVÁ, M., ONDOŠ, S. 2014. *Výskumné metody v humánnej geografii a ich aplikácie*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave.
- ROSSER, J. B. 2011. *Complex Evolutionary Dynamics in Urban-Regional and Ecologic-Economic Systems*. London: Springer.
- RUSNÁK, J., ONDOŠ, S., BELUŠÁK, L. 2014. Priestorové koncepty a poznávanie geografickej reality. *Acta Geographica Universitatis Comenianae*, 58, 1, s. 81-120.
- SEAMON, D., SOWERS, J. 2009. Existentialism / existential geography. In Kitchen, R., Thriift, N. (eds.) *The International Encyclopedia of Human Geography*, vol. 3, Oxford: Elsevier, s. 666-671.
- SHEPPARD, E. 2000. Geography or Economics? Contrasting theories of location, spatial pricing, trade and growth. In Clark, G., Gertler, M. a Feldman, M. (eds.) *Handbook of Economic Geography*. Oxford: Oxford University Press, s. 199-219.
- SHERMAN, D., ROGERS, N., CASTREE, N. 2005. Introduction: Questioning Geography. In Castree, N., Rogers, N., Sherman, D. (eds.) *Questioning Geography*. London: Blackwell Publishing Ltd, s. 1-5.
- SCHUMPETER, J. A. 1939. *Business Cycles: a Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*. New York: McGraw-Hill.
- SCHUMPETER, J. A. 1942. *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Harper.
- STEWART, J. Q. 1947. Empirical Mathematical Rules Concerning the Distribution and Equilibrium of Population. *Geographical Review*, 37, s. 461-486.
- STODDART, D. R. 1966. Darwin's Impact on Geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 56, 4, s. 683-689.
- SÝKORA, L. 2008. Idiografická nebo nomotetická koncepce v geografii: kontraproduktivní spor o povahu a podstatu poznání. *Geografický časopis*, 60, 3, s. 201-218.

- ŠPELDA, D. 2009. *Proměny historiografie vědy*. Praha: Filosofia.
- TAJFEL, H., TURNER, J. C. 2004. The Social Identity Theory of Intergroup Behavior. In Jost, J. T., Sidanius, J. *Political Psychology. Key readings*. New York: Psychology Press.
- TANCER, J. 2009. Úvod. Identita z aspektu menšinovej etnicity. In Kiliánová, G., Kowalská, E., Krekovičová, E. (eds.) *My a tí druhí v modernej spoločnosti*. Bratislava: Veda SAV, s. 343-350.
- TEILHARD de CHARDIN, P. 1955. *Le phénomène humain*. Paris: Editions de Seuil.
- VERNON, R. 1966. International investment and international trade in the product cycle. *Quarterly Journal of Economics*, 80, 2, s. 190-207.
- TOYNBEE, A. J. 1995. *Studium dějin*. Praha: Práh.
- WEBER, A. 1909. *Über den Standort der Industrien*. Tübingen: J. C. B. Mohr.
- WINLOW, H. 2009. Darwinism (and Social Darwinism). In Kitchen, R., Thrift, N. (eds.) *The International Encyclopedia of Human Geography*, vol. 3, Oxford: Elsevier, s. 4-11.
- WITT, U. 1997. Self-organisation and economics – what is new? *Structural Change and Economic Dynamics*, 8, 4, s. 489-507.
- WITT, U. 2002. How evolutionary is schumpeter's theory of economic development? *Industry and Innovation*, 9, 1/2, s. 7-22.
- WITT, U. 2003. *The Evolving Economy. Essays on the Evolutionary Approach to Economics*. Cheltenham: Edward Elgar.
- ZAMAROVSKÝ, V. 1990. *Grécky zázrak*. Bratislava: Perfekt, a.s.
- ZELINSKY, W. 1993. What Do We Mean by „Ethnicity“? Toward a definition and typology. *Geographia Slovenica*, 24, s. 115-122.
- ZIPF, G. K. 1949. *Human behavior and the principle of least effort: an introduction to human ecology*. Cambridge: Addison-Wesley Press.
- ZOUHAR, M. 2003. Prečo vznikla analytická filozofia? *Filozofia*, 58, 4, s. 259-271.
- ŽENKA, J., KOFROŇ, J. 2012. *Metodologie výzkumu v sociální geografii – případové studie*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostrave.
- ŽIGRAJ, F. 2006. Význam a pozícia geografie na rozhraní nomotetických a idiografických vedných disciplín (Vybrané metavedné aspekty). *Geografická revue*, 2, 2, s. 748-758.

EXTERNAL KNOWLEDGE BASE OF HUMAN GEOGRAPHY: ORIGIN, REFLECTION, IMPLICATION

Summary

Although the story of geographical reality reconnaissance was once primarily an internal matter of geography, current research has a nature of externalization. Shaping of current geography was complicated just like the views on whether geography is spatial, contextual (in terms of space) or institutional (in terms utilitarianism). Beside these disputes we come across the unsolved issues at the theoretical and methodological level.

Gregory and Castree (2012, p. Xxxiv) claim that ended in the period when philosophy dictated geography obeyed. In modern times philosophy is regarded as one of the sources rather than strictly scientific prescription. Philosophies (“-isms”) are replaced by the perspective of individual philosophers to help solving current economic, political and moral issues.

It turned out that philosophy is unable to answer the specific problems of social practice, which has enabled social science to rise – sociology, economics, cultural studies, sciences, in which human acted as a major factor of societal development. On the other hand, some social sciences such as economics or human geography started to nourish its methodology from the environment of physics, biology, and statistics.

Geography has diversified the ways of knowing the geographical reality. Firstly, natural and cosmic phenomena were observed and described, later cosmography

transforms to navigation geography, which paved the way for exploratory geography. Acquired knowledge is gradually institutionalized (Heffernan, 2009; Holt-Jensen, 2009). The crisis of traditional geography emerged in the 18th and 19th centuries, when all the gaps on the map were filled. Geography has lost its *raison d'être*, and it was necessary to introduce a new model of geography. While natural science study the elements of animate and inanimate nature, social sciences study people, communities, countries and their economies and culture. The question is what should be addressed by geography? It seems that it is the relationship between the natural and social elements in different contexts.

Heffernan writes (2009, p. 3) there is no unanimous history of geography, but a number of different, often competing versions of the past. In most cases, the interpretation of the history of geographical thinking subordinates the purpose. For example, radical geography and neo-Marxist perspective is the study of spatial inequalities based on the Hegelian dialectic philosophy, while social theory is based on Marx and Lefebvre. Similarly, spatial geography and (new) economic geography explains the same spatial differences, but from a different philosophical perspective. It is framed by natural and analytic philosophy, and inspired by the economic theory.

This effort depends on what is the purpose of research, or at what we want to aim. In extreme cases, geographical research may be divided into idealistic or objective and subjective or realistic. Idealistic are driven by liberal ideology, methodological individualism, freedom and rationality, the basis of objective reality, neopositivist process of fulfilling the aims and closer contact with economics, physics, mathematics, and theories of complexity approaches. Realistic, on the other hand, are more critical of the prevailing ideologies, take methodological pluralism into account, just like a relative liberty and limited rationality. Objective reality is represented by us, and phenomenological and existential ways prevail when explaining its objectives with contact with cultural theory, philosophy, semiotics and analogies with the theory of complexity (Tab. 3).

Johnston (2005) quite justifiably considers and asks which theoretical and conceptual bases combine geography. Is it a place, region, country? Is it spatiality, size, distance? Or is this identity, power, or network? Peet (1998, p. 1) states that even within individual terms, there is no consensus on what these terms represent or stand for. For example, "space" is in radical geography perceived as a product of market forces, as well as the relationship geometry in case of spatial geography. Poststructuralist geography, however sees geography as a set of interrelations of different actors, culture and politics (Rusnak et al., 2014). Divergence and diversity has replaced a coherent and uniform geography. While human geography is more inclined to social sciences, and humanities, physical geography clings to the environmental sciences. It seems, that what once operated together (exhaustive description of regions, regional synthesis, inclusive approaches) currently tumbles (Johnston, 2005, p. 11). There is no concordant opinion on what should be human or economic geography. Should it be more spatial, geometric, economic, or to be aimed more at the location, context, and institutions?

According to Peet (1998) it seems, that geography suffers from an identity crisis, because studying relationships between the various elements of the natural and social reality as well as within it. This state is caused by the import of theories, methods, analytical frameworks and empirical knowledge from non-geographical environment. It is not a result of stagnation or crisis of geography, as it might seem at first glance, but it is the inventiveness, creativity and pragmatism of geographers involved in solving social problems. If we accept the premise of involvement of geography in political, economic, environmental and planning discourse, we must also be aware of the theoretical, philosophical and methodological framework of social and natural sciences. Geography should not be regarded as a synthetic but rather a complex science linking the natural and social knowledge.